

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
PHILIPPE LÉGER

της 8ης Απριλίου 2003¹

Περιεχόμενα

I — Το εθνικό νομικό πλαίσιο	I - 10245
A — Επί της αρχής της ευθύνης του Δημοσίου	I - 10245
B — Επί του ειδικού επιδόματος αρχαιότητας των καθηγητών πανεπιστημίου ..	I - 10246
II — Τα πραγματικά περιστατικά και η διαδικασία στην κύρια δίκη	I - 10246
III — Τα προδικαστικά ερωτήματα	I - 10248
IV — Το αντικείμενο των προδικαστικών ερωτημάτων	I - 10249
V — Επί της αρχής της ευθύνης του Δημοσίου σε περίπτωση παραβίασας του κοινοτικού δικαίου οφειλόμενης σε απόφαση ανωτάτου δικαστηρίου	I - 10249
A — Παρατηρήσεις των διαδίκων	I - 10249
B — Ανάλυση	I - 10251
1. Επιβάλλει το κοινοτικό δίκαιο στα κράτη μέλη υποχρέωση αποκατάστασας της ζημίας που προκάλεσε στους ιδιώτες η παραβίαση του κοινοτικού δικαίου λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου;	I - 10251
α) Το περιεχόμενο της νομολογιακής καθιερωθείσας αρχής της ευθύνης του Δημοσίου λόγω παραβίασας του κοινοτικού δικαίου	I - 10252
i) Η απόφαση Francovich κ.λπ.	I - 10252
ii) Η απόφαση Brasserie du pêcheur και Factortame	I - 10255
β) Ο καθοριστικός ρόλος του εθνικού δικαστή κατά την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου	I - 10259
γ) Η κρατούσα στην εσωτερική έννομη τάξη των κρατών μελών κατάσταση ως προς την ευθύνη του Δημοσίου λόγω δικαστικών αποφάσεων	I - 10266
2. Τα κωλύματα που επικαλέστηκαν ορισμένοι από τους μετασχόντες στην παρούσα διαδικασία δεν είναι ικανά να αποκλείσουν την ευθύνη του Δημοσίου για παραβίαση του κοινοτικού δικαίου λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου	I - 10268
α) Επί της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης	I - 10268

1 — Γλώσσα του πρωτοτύπου: η γαλλική.

β) Επί του παραλληλισμού μεταξύ του συστήματος ευθύνης των κρατών μελών και εκείνου της Κοινότητας	I - 10269
γ) Επί του σεβασμού της ισχύος του ουσιαστικού δεδικασμένου	I - 10270
δ) Επί των εγγυήσεων αμεροληψίας του εθνικού δικαστή	I - 10273
VI — Επί των ουσιαστικών προϋποθέσεων που απαιτούνται για τη θεμελίωση ευθύνης του Δημοσίου λόγω παραβίασεως του κοινοτικού δικαίου εκ μέρους ανωτάτου δικαστηρίου	I - 10274
Α — Παρατηρήσεις των μετεχόντων στη δίκη	I - 10275
Β — Ανάλυση	I - 10275
1. Η φύση του παραβιασθέντος κανόνα	I - 10276
2. Η φύση της παραβίασεως του κοινοτικού δικαίου	I - 10277
3. Ο άμεσος αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της παραβίασεως της υποχρεώσεως που υπέχει το κράτος και της ζημίας που υπέστησαν οι ιδιώτες	I - 10283
VII — Επί του καθορισμού του δικαστηρίου που είναι αρμόδιο για την εκτίμηση του βασίμου της αγωγής αποζημιώσεως	I - 10284
Α — Επί του καθορισμού του αρμοδίου εθνικού δικαστηρίου	I - 10284
Β — Επί της σχέσεως Δικαστηρίου και εθνικών δικαστηρίων ως προς την εκτίμηση του βασίμου της αγωγής αποζημιώσεως	I - 10285
VIII — Επί της παρούσας υποθέσεως	I - 10285
IX — Πρόταση	I - 10288

1. Δύναται να θεμελιωθεί ευθύνη κράτους μελών για παραβίαση του κοινοτικού δικαίου στην περίπτωση που η παραβίαση αυτή οφείλεται σε απόφαση ανωτάτου δικαστηρίου; Υποχρεούται αυτό το κράτος μέλος να αποζημιώσει τους ιδιώτες για τις ζημίες που τους προκαλεί η απόφαση αυτή; Αν η απάντηση είναι καταφατική, υπό ποιες προϋποθέσεις μπορεί να θεμελιωθεί μια τέτοια ευθύνη;

Δικαστήριο στο πλαίσιο της παρούσας υποθέσεως². Για πρώτη φορά ζητείται από το Δικαστήριο να διευκρινίσει το περιεχόμενο της αρχής κατά την οποία γεννάται ευθύνη του Δημοσίου για τις ζημίες που προκαλούν στους πολίτες οι εκ μέρους του παραβιάσεις του κοινοτικού δικαίου. Την αρχή διατύπωσε το Δικαστήριο στην απόφαση της 19ης Νοεμβρίου 1991, C-6/90 και C-9/90, Francovich κ.λπ.³, και έκτοτε, από της εκδόσεως ιδίως της αποφάσεως της 5ης Μαρτίου 1996, C-46/93 και C-48/93, Brasserie du pêcheur και Factortame⁴, διευκρίνισε με σειρά αποφά-

2. Αυτά είναι, κατ' ουσίαν, τα λεπτά ζητήματα που το Landesgericht für Zivilrechtssachen Wien (Αυστρία) θέτει στο

2 — Τα ζητήματα αυτά, βεβαίως, είχαν ήδη προκαλέσει το ζήτημα ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας. Βλ., ιδίως, Toner, H., «Thinking the Unthinkable? State Liability for Judicial Acts after Factortame (III)», στο *Yearbook of European Law*, 1997/17, σ. 165, και Anagnostaras, G., «The Principle of State Liability for Judicial Breaches: The Impact of European Community Law», *European Public Law*, τόμος 7/2, 2001, σ. 281.

3 — Συλλογή 1990, σ. I-5357.

4 — Συλλογή 1996, σ. I-1029.

σεών του το περιεχόμενο της όσον αφορά την ευθύνη του Δημοσίου λόγω πράξεων της νομοθετικής ή της εκτελεστικής εξουσίας.

I — Το εθνικό νομικό πλαίσιο

A — Επί της αρχής της ευθύνης του Δημοσίου

3. Αξίζει να σημειωθεί ότι, παραλλήλως, το Δικαστήριο έχει επιληφθεί προσφυγής περί διαπιστώσεως παραβάσεως στο πλαίσιο της υποθέσεως C-129/00, Επιτροπή κατά Ιταλίας⁵, όπου τίθεται ιδίως υπό αμφισβήτηση η κρατούσα νομολογία των εθνικών δικαστηρίων και, ιδίως, του Corte suprema di cassazione (Ιταλία). Στο πλαίσιο αυτής της υποθέσεως τίθεται ενώπιον του Δικαστηρίου ένα πρόβλημα ανάλογο προς εκείνο της παρούσας υποθέσεως: ευθύνεται ένα κράτος για τις πράξεις των δικαιοδοτικών του οργάνων (ή ορισμένων εξ αυτών) σε περίπτωση δε καταφατικής απαντήσεως ποια είναι η έκταση αυτής της ευθύνης; Εξάλλου, έχει επίσης υποβληθεί στο Δικαστήριο ένα ολλανδικό προδικαστικό ερώτημα⁶, αντικείμενο του οποίου είναι αν ένα εθνικό διοικητικό όργανο υποχρεούται, δυνάμει του κοινοτικού δικαίου, να ανακαλέσει απόφασή του, επιβεβαιωθείσα με αμετάκλητη δικαστική απόφαση, στην περίπτωση κατά την οποία η ερμηνεία της σχετικής κοινοτικής ρυθμίσεως επί της οποίας στηρίχθηκε η διοικητική αυτή απόφαση ανατραπεί από το Δικαστήριο, κατά την έκδοση μεταγενέστερης δικαστικής αποφάσεως. Αξίζει να αναφερθεί το προδικαστικό αυτό ερώτημα, καίτοι το πρόβλημα που θέτει είναι διαφορετικό από εκείνο της παρούσας υποθέσεως. Επί της υποθέσεως αυτής πρόκειται να διατυπώσω προσεχώς τις προτάσεις μου.

4. Στο αυστριακό δίκαιο η αρχή της ευθύνης του Δημοσίου τίθεται με το Ομοσπονδιακό Σύνταγμα⁷ και ρυθμίζεται ειδικότερα με τον ομοσπονδιακό νόμο της 18ης Δεκεμβρίου 1948⁸. Το άρθρο 2 του νόμου αυτού περιλαμβάνει τις ακόλουθες διατάξεις:

«(1) Δεν απαιτείται ο ακριβής καθορισμός του οργάνου κατά την άσκηση της αγωγής αποζημιώσεως· αρκεί να αποδειχθεί ότι η ζημία δεν μπορεί να αποδοθεί παρά μόνο σε παράβαση του νόμου εκ μέρους ενός εκ των οργάνων του καθού.

(2) Δεν αναγνωρίζεται δικαίωμα αποζημιώσεως όταν ο ζημωθείς θα μπορούσε να αποφύγει τη ζημία προσφεύγοντας, ιδίως, ενώπιον του Verwaltungsgerichtshof [Αυστρία].

7 — Το άρθρο 23, παράγραφος 1, του Ομοσπονδιακού Συντάγματος προβλέπει ότι «το ομοσπονδιακό Δημόσιο, τα ομόσπονδα κράτη, οι περιφερειακές αρχές, οι δήμοι και οι κοινότητες, καθώς και οι οργανισμοί Δημοσίου δικαίου, ευθύνονται για τις ζημιές που προκαλούν σε οποιονδήποτε τα όργανά τους, κατά την εκτέλεση των νόμων, λόγω υπαίτιας και παρανόμου πράξεώς τους».

8 — Ομοσπονδιακός νόμος περί ευθύνης του ομοσπονδιακού Δημοσίου, των ομοσπονδίων κρατών, των περιφερειακών αρχών, των δήμων και κοινοτήτων καθώς και των οργανισμών Δημοσίου δικαίου για τις ζημιές που απορρέουν από την εφαρμογή των νόμων (BGBl. αριθ. 1949/20).

9 — Το διαμεσοδικό αυτό όργανο, καλούμενο «Διοικητικό Δικαστήριο» είναι το μόνο αρμόδιο για την επίλυση διοικητικών διαφορών. Επιλαμβάνεται κατόπιν εσωτερικού ελέγχου της διοικήσεως. Κατά των αποφάσεών του δεν χωρεί ένδικο μέσο. Καίτοι δεν υπερέχει των άλλων δικαιοδοτικών οργάνων στον τομέα της αρμοδιότητάς του, λειτουργεί ως ανώτατο δικαστήριο (στο εξής): ανώτατο διοικητικό δικαστήριο).

5 — Εγκριμένου ενώπιον του Δικαστηρίου υπόθεσης, η οποία αφορά τον τρόπο επιστροφής εθνικών φόρων αχρεωστήτως εισπραχθέντων, ως αντιθέτων προς το κοινοτικό δίκαιο.

6 — Υπόθεση C-453/00, Kühne & Heitz, εγκριμένου ενώπιον του Δικαστηρίου.

(3) Δικαίωμα αποζημίωσης δεν μπορεί να θεμελιωθεί επί αποφάσεως του Verfassungsgerichtshof [Αυστρία¹⁰], του Oberster Gerichtshof [Αυστρία¹¹] ή του Verwaltungsgerichtshof.»

επίδομα αρχαιότητας, το οποίο λαμβάνεται υπόψη για τον υπολογισμό των συντάξεών τους. Η χορήγηση αυτού του επιδόματος εξαρτάται, μεταξύ άλλων, από τη συμπλήρωση δεκαπενταετούς αρχαιότητας καθηγησίας σε αυστριακά πανεπιστήμια.

5. Από τις διατάξεις αυτές προκύπτει ότι αποκλείεται ρητώς η θεμελίωση ευθύνης του Αυστριακού Δημοσίου για ζημιές που προκλήθηκαν σε ιδιώτες λόγω αποφάσεων ανωτάτων δικαστηρίων.

II — Τα πραγματικά περιστατικά και η διαδικασία στην κύρια δίκη

6. Εξάλλου, οι σχετικές με την ευθύνη του Δημοσίου διαφορές εμπíπτουν στη δικαιοδοσία των πρωτοβαθμίων πολιτικών και εμπορικών δικαστηρίων [Landesgericht (Αυστρία), Handelsgericht Wien (Αυστρία)].

8. Ο G. Köbler συνδέεται από 1ης Μαρτίου 1986 με το Αυστριακό Δημόσιο με σύμβαση Δημοσίου δικαίου, ως τακτικός καθηγητής του Πανεπιστημίου του Innsbruck (Αυστρία). Με έγγραφο της 28ης Φεβρουαρίου 1996, απευθυνόμενη στην αρμόδια διοικητική αρχή, ζήτησε το ειδικό επίδομα αρχαιότητας που προβλέπεται για τους καθηγητές πανεπιστημίου. Προς στήριξη του αιτήματός του, επικαλέστηκε τη συμπλήρωση δεκαπενταετούς αρχαιότητας με την ιδιότητα του τακτικού καθηγητή σε πανεπιστήμια διαφόρων κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και, ιδίως, της Αυστρίας. Το αίτημά του αυτό απορρίφθηκε με το αιτιολογικό ότι ο ενδιαφερόμενος δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις αρχαιότητας που προβλέπει το άρθρο 50 bis του μισθολογικού νόμου του 1956, δηλαδή τη συμπλήρωση μιας τέτοιας αρχαιότητας αποκλειστικώς σε αυστριακά πανεπιστήμια.

B — Επί του ειδικού επιδόματος αρχαιότητας των καθηγητών πανεπιστημίου

7. Το άρθρο 50 bis του Gehaltsgesetz (μισθολογικού νόμου) του 1956¹², όπως τροποποιήθηκε το 2001¹³, προβλέπει ότι οι καθηγητές πανεπιστημίου λαμβάνουν ειδικό

9. Κατόπιν αυτού, ο G. Köbler άσκησε προσφυγή κατά της αποφάσεως αυτής ενώπιον του Verwaltungsgerichtshof. Υποστήριξε ότι οι προβλεπόμενες από τον νόμο αυτό προϋποθέσεις αρχαιότητας για τη χορήγηση του εν λόγω επιδόματος δημιουργούν έμμεση

10 — Πρόκειται για το Συνταγματικό Δικαστήριο.

11 — Πρόκειται για το ανώτατο δικαστήριο επιλύσεως πολιτικών και εμπορικών διαφορών, καθώς και υποθέσεων κοινωνικής ασφαλίσεως και εργατικού δικαίου, αλλά και υποθέσεων ποινικού χαρακτήρα. Στο πλαίσιο αυτής της συνταγματικής τάξεως, είναι ιεραρχικός υπέρτερο των άλλων δικαιοδοτικών οργάνων πρώτου ή δεύτερου βαθμού.

12 — BGBl., 1956/54.

13 — BGBl. I, 2001/34.

δυσμενή διάκριση αντίθετη προς την αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων την οποία διασφαλίζει το άρθρο 48 της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποιήσεως, άρθρο 39 ΕΚ) και ο κανονισμός (ΕΟΚ) 1612/68 του Συμβουλίου, της 15ης Οκτωβρίου 1968, περί της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων στο εσωτερικό της Κοινότητας¹⁴.

10. Ενόψει αυτής της αντιπαράθεσης, το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο υπέβαλε στο Δικαστήριο προδικαστικό ερώτημα, ζητώντας να διευκρινιστεί αν τα άρθρα 48 της Συνθήκης και 1 έως 3 του κανονισμού 1612/68 έχουν την έννοια ότι, στο πλαίσιο ενός συστήματος αμοιβών, το οποίο προβλέπει ότι η αμοιβή αποτελεί, μεταξύ άλλων, συνάρτηση της αρχαιότητας, πρέπει να εξομοιώνονται με τις δραστηριότητες που έχουν προγενεστέρως ασκηθεί στη συγκεκριμένη χώρα οι δραστηριότητες της αυτής φύσεως που έχουν προηγουμένως ασκηθεί σε άλλο κράτος μέλος¹⁵.

11. Με έγγραφο της 11ης Μαρτίου 1998 το Δικαστήριο ζήτησε από το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο να διευκρινίσει αν εμμένει στην υποβολή του προδικαστικού ερωτήματός του μετά την εν τω μεταξύ έκδοση της αποφάσεως της 15ης Ιανουαρίου 1998, C-15/96, Schöningh-Κουγεβετοπούλου¹⁶. Το εθνικό δικαστήριο κάλεσε τους διαδίκους να διατυπώσουν σχετικούς την άποψή τους, σημειώνοντας ότι, κατ' αρχάς, το νομικό ζήτημα που τίθεται με το προδικαστικό ερώτημα ελύθη με την ανωτέρω απόφαση του δικαστηρίου κατά τρόπο ευνοϊκό προς τις αξιώσεις του G. Köbler. Στις 24 Ιουνίου

1998 το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο απέσυρε τελικώς το προδικαστικό ερώτημά του, αλλά στη συνέχεια απέρριψε το αίτημα του ενδιαφερομένου με το σκεπτικό ότι το ειδικό επίδομα αρχαιότητας συνιστά ένα είδος ανταμοιβής για την επίδειξη πίστεως στον εργοδότη, η οποία δικαιολογεί εξαίρεση από τις διατάξεις περί της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων.

12. Στις 2 Ιανουαρίου 2001, ο G. Köbler άσκησε αγωγή αποζημιώσεως κατά του Αυστριακού Δημοσίου, ενώπιον του Landesgericht für Zivilrechtssachen Wien¹⁷. Υποστήριξε ότι η απόφαση του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου της 24ης Ιουνίου 1998 συνιστά παράβαση απ' ευθείας εφερμοστέων διατάξεων του κοινοτικού δικαίου. Κατά την άποψή του, η νομολογία του Δικαστηρίου δεν δικαιολογεί εξομίσωση του επίμαχου επιδόματος με ανταμοιβή για την επίδειξη πίστεως στον εργοδότη. Συνεπώς, ζητεί αποκατάσταση της ζημίας που προβάλλει ότι υπέστη από τη δικαστική αυτή απόφαση, καθόσον με αυτή απορρίφθηκε το αίτημά του για χορήγηση του ειδικού επιδόματος αρχαιότητας το οποίο είχε δικαίωμα να το λάβει βάσει του κοινοτικού δικαίου. Το Αυστριακό Δημόσιο αντιτίθεται στο αίτημα αυτό αποζημιώσεως προβάλλοντας τον ισχυρισμό ότι η απόφαση του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου δεν είναι αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο και ότι, εν πάση περιπτώσει, μια απόφαση ανωτάτου δικαστηρίου (όπως είναι το Verwaltungsgerichtshof) δεν μπορεί να θεμελιώσει ευθύνη του Δημοσίου. Ειδικότερα διευκρινίζει ότι το αυστριακό δίκαιο ρητώς αποκλείει μια τέτοια ευθύνη, χωρίς αυτό να έρχεται σε αντίθεση, κατά την άποψή του, προς τις απαιτήσεις του κοινοτικού δικαίου.

14 — ΕΕ ειδ. έκδ. 05/001, σ. 33.

15 — Βλ. διάταξη περί παραπομπής.

16 — Συλλογή 1998, σ. I-47.

17 — Πρόκειται για πρωτοβάθμιο δικαστήριο αρμόδιο για την εκδίκαση πολιτικών και μισθολογικών διαφορών.

III — Τα προδικαστικά ερωτήματα

13. Ενόψει των απόψεων που διατύπωσαν οι διάδικοι, το Landesgericht für Zivilrechtssachen Wien αποφάσισε να αναστείλει τη διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:

«1) Έχει η νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά την οποία για τη στοιχειοθέτηση της ευθύνης του Δημοσίου λόγω παραβίασεως του κοινοτικού δικαίου είναι αδιάφορο ποιο όργανο κράτους μέλους διέπραξε την εν λόγω παραβίαση (βλ., για παράδειγμα, απόφαση του Δικαστηρίου της 5ης Μαρτίου 1996, Brasserie du pêcheur και Factortame) εφαρμογή και στην περίπτωση κατά την οποία η αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο συμπεριφορά κρατικού οργάνου είναι απόφαση ανωτάτου δικαστηρίου κράτους μέλους όπως, στην παρούσα υπόθεση, του Verwaltungsgerichtshof;

2) Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως στο πρώτο ερώτημα:

Έχει η νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά την οποία εναπόκειται στην έννομη τάξη των κρατών μελών να ορίσει ποιο δικαστήριο είναι αρμόδιο για την απόφαση επί διαφορών οι οποίες αφορούν ατομικά δικαιώματα που στηρίζονται στο κοινοτικό δίκαιο (για παράδειγμα, βλ. απόφαση του Δικαστηρίου της 17ης Σεπτεμβρίου 1997, C-54/96, Dorsch

Consult) εφαρμογή και στην περίπτωση κατά την οποία η αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο συμπεριφορά οργάνου είναι απόφαση ανωτάτου δικαστηρίου κράτους μέλους όπως, στην παρούσα υπόθεση, του Verwaltungsgerichtshof;

3) Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως στο δεύτερο ερώτημα:

Αντιβαίνει η διατυπωθείσα στην ανωτέρω εκτεθείσα απόφαση του Verwaltungsgerichtshof νομική άποψη, κατά την οποία το ειδικό επίδομα αρχαιότητας αποτελεί είδος ανταμοιβής για την επίδειξη πίστωσης στον εργοδότη, σε κανόνα του άμεσα εφαρμοστέου κοινοτικού δικαίου, ιδίως στην απαγόρευση των εμμέσων διακρίσεων που προβλέπει το άρθρο 48 [της Συνθήκης] και στη σχετική πάγια νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων;

4) Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως στο τρίτο ερώτημα:

Αποτελεί ο εν λόγω παραβιασθείς κανόνας του άμεσα εφαρμοστέου κοινοτικού δικαίου κανόνα ο οποίος θεμελιώνει δικαίωμα για τον ενάγοντα της κύριας δίκης;

5) Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως στο τέταρτο ερώτημα:

προκειμένου οι ουσιαστικές αυτές προϋποθέσεις²¹.

Έχει το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, βάσει του περιεχομένου της αιτήσεως για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως, όλα τα πληροφοριακά στοιχεία που απαιτούνται ώστε να μπορέσει να κρίνει το ίδιο αν το Verwaltungsgerichtshof υπερέβη προδήλως και καταφώρως, ενόψει των εκτεθέντων πραγματικών περιστατικών της κύριας δίκης, τα περιθώρια της διακριτικής ευχέρειας, ή επαφίει στην κρίση του αιτούντος αυστριακού δικαστηρίου την απάντηση στο ερώτημα αυτό;»

15. Επιβάλλεται να τονιστεί ότι όλα αυτά τα ζητήματα αφορούν αποκλειστικώς τα ανώτατα δικαστήρια και όχι τα λοιπά δικαστήρια. Συνεπώς, θα εστιάσω την ανάλυσή μου στην περίπτωση που η συνιστώσα παραβίαση του κοινοτικού δικαίου απόφαση εκδόθηκε από ανώτατο δικαστήριο, χωρίς να αναφερθώ στα υπόλοιπα δικαστήρια.

16. Επιβάλλεται να εξεταστεί, πρωτίστως, το ανακύπτον ζήτημα αρχής. Αναλόγως της απαντήσεως που θα δοθεί στο ζήτημα αυτό, θα αναλυθούν τα υπόλοιπα ζητήματα.

IV — Το αντικείμενο των προδικαστικών ερωτημάτων

14. Το αιτούν δικαστήριο θέτει, ουσιαστικώς, τέσσερις ομάδες ζητημάτων. Η πρώτη ομάδα αναφέρεται στην ενδεχόμενη επέκταση της νομολογιακής αρχής που καθιέρωσε την ευθύνη του Δημοσίου για ζημίες που υφίστανται οι ιδιώτες λόγω παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου, στην περίπτωση που η παραβίαση αυτή συνίσταται σε απόφαση ανωτάτου δικαστηρίου¹⁸. Η δεύτερη ομάδα αφορά τις ουσιαστικές προϋποθέσεις θεμελιώσεως μιας τέτοιας ευθύνης¹⁹. Η τρίτη ομάδα αναφέρεται στο ζήτημα του καθορισμού του δικαιοδοτικού οργάνου το οποίο είναι αρμόδιο να κρίνει αν συντρέχουν οι ουσιαστικές αυτές προϋποθέσεις²⁰. Η τέταρτη ομάδα αφορά το αν συντρέχουν εν

V — Επί της αρχής της ευθύνης του Δημοσίου σε περίπτωση παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου οφειλόμενης σε απόφαση ανωτάτου δικαστηρίου

A — Παρατηρήσεις των διαδίκων

17. Κατά τον G. Köbler, από την προαναφερθείσα απόφαση Brasserie du pêcheur και Factortame, προκύπτει ότι η ευθύνη του Δημοσίου λόγω παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου μπορεί να θεμελιωθεί ανεξαρτήτως του κρατικού οργάνου από το οποίο

18 — Πρώτο ερώτημα της διατάξεως περί παραπομπής.

19 — Όπως προκύπτει, κυρίως, από το πρώτο, τρίτο και τέταρτο ερώτημα της διατάξεως περί παραπομπής.

20 — Δεύτερο και πέμπτο ερώτημα της διατάξεως περί παραπομπής.

21 — Τρίτο και τέταρτο ερώτημα της διατάξεως περί παραπομπής.

προέρχεται η παραβίαση. Δεν έχει σημασία αν το όργανο αυτό εμπύπτει στη νομοθετική, εκτελεστική ή δικαστική εξουσία. Εξάλλου, η ευθύνη του Δημοσίου λόγω των δικαστικών αποφάσεων δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στα λοιπά δικαστήρια αποκλεισμένων των ανωτάτων, καθόσον αυτό θα παρείχε τη δυνατότητα στα κράτη μέλη να οργανώσουν το δικαιοδοτικό τους σύστημα κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αποφεύγουν τη θεμελίωση ευθύνης, με ορατό τον κίνδυνο εθνικών διαφοροποιήσεων ως προς τους όρους παροχής ενδίκου προστασίας στους πολίτες.

18. Κατά την Αυστριακή Δημοκρατία και την Αυστριακή Κυβέρνηση, το κοινοτικό δίκαιο δεν απαγορεύει νομοθετική ρύθμιση αποκλείουσα ρητώς την ευθύνη του Δημοσίου σε περίπτωση παραβίασεως του δικαίου — περιλαμβανομένου του κοινοτικού δικαίου — εκ μέρους των ανωτάτων δικαστηρίων. Πράγματι, μια τέτοια νομοθεσία δεν καθιστά αδύνατη ή εξαιρετικά δυσχερή την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου, εφόσον οι διάδικοι έχουν τη δυνατότητα επικλήσεως του κοινοτικού δικαίου ενώπιον των ανωτάτων δικαστηρίων. Ο δικαιολογητικός σκοπός της νομοθετικής αυτής ρυθμίσεως απορρέει από τις επιταγές της ασφαλείας δικαίου, η οποία επιβάλλει την επίλυση των διαφορών με αμετάκλητη απόφαση. Εξάλλου, η καθιέρωση της αρχής της ευθύνης του Δημοσίου για τις αποφάσεις των ανωτάτων δικαστηρίων θα συνεπαγόταν και τη δυνατότητα θεμελιώσεως ευθύνης της Κοινότητας λόγω των αποφάσεων του Δικαστηρίου, πράγμα το οποίο δύσκολα μπορεί να γίνει δεκτό δεδομένου ότι το Δικαστήριο θα ήταν, στην περίπτωση αυτή, και διάδικος και κριτής.

19. Προς την άποψη αυτή συμφωνούν, σε μεγάλο βαθμό, η Γαλλική Κυβέρνηση και η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου.

20. Κατά τη Γαλλική Κυβέρνηση, με την προαναφερθείσα απόφαση Brasserie du pêcheur και Factortame, το Δικαστήριο δεν περιέλαβε ούτε σιωπηρώς ούτε ρητώς τα δικαστικά όργανα μεταξύ των κρατικών εκείνων οργάνων των οποίων οι πράξεις μπορούν να θεμελιώσουν ευθύνη του Δημοσίου σε περίπτωση παραβίασεως του κοινοτικού δικαίου. Πράγματι, η θεμελιώδης αρχή της ισχύος του δεδικασμένου αποκλείει τη δημιουργία μηχανισμού ευθύνης του Δημοσίου για απόφαση ανωτάτου δικαστηρίου. Η αρχή αυτή πρέπει να έχει το προβάδισμα έναντι του δικαιώματος αποζημιώσεως. Εξάλλου, το σύστημα των μέσων παροχής ενδίκου προστασίας που ισχύει στα κράτη μέλη, συμπληρούμενο από τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής που προβλέπει το άρθρο 234 ΕΚ, παρέχει στους πολίτες επαρκείς διασφαλίσεις έναντι του κινδύνου εσφαλμένης ερμηνείας του κοινοτικού δικαίου. Επικουρικώς, η Γαλλική Κυβέρνηση τόνισε, κατά την προφορική διαδικασία, ότι η ευθύνη του Δημοσίου για αποφάσεις ανωτάτων δικαστηρίων πρέπει να υπαχθεί σε ένα ειδικό καθεστώς, ιδιαίτερα περιοριστικό και ριζικά διαφορετικό από εκείνο της ευθύνης του Δημοσίου λόγω πράξεων της νομοθετικής ή της εκτελεστικής εξουσίας, λόγω ακριβώς της ιδιομορφίας του δικαστικού λειτουργήματος.

21. Κατά την Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, από την προαναφερθείσα απόφαση Brasserie du pêcheur και Factortame, προκύπτει ότι το Δικαστήριο ήταν μάλλον διατεθειμένο να δεχθεί τη δυνατότητα θεμελιώσεως της ευθύνης του Δημοσίου λόγω δικαστικών αποφάσεων. Εντούτοις, η θεμελίωση μιας τέτοιας ευθύνης του Δημοσίου δεν μπορεί παρά να υπόκειται σε αυστηρές προϋποθέσεις. Η περιοριστική αυτή προσέγγιση επιβάλλεται κατά μείζονα λόγο ενόψει της νομολογίας του Δικαστηρίου της σχετικής με την εξωσυμβατική ευθύνη της

Κοινότητας λόγω της μη τηρήσεως εκ μέρους του Πρωτοδικείου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων των επιταγών περί εύλογης προθεσμίας στο πλαίσιο μιας δίκαιης δίκης. Εξάλλου, η τυχόν αποδοχή ενός τέτοιου μηχανισμού ευθύνης του Δημοσίου θα ήταν αντίθετη προς τις θεμελιώδεις αρχές της ασφαλείας δικαίου και, ειδικότερα, της ισχύος του δεδικασμένου, του κύρους και της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης, καθώς και προς τις σχέσεις μεταξύ Δικαστηρίου και εθνικών δικαστηρίων. Τέλος, κατά την Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, είναι αμφίβολο το κατά πόσον θα μπορούσε να ανατεθεί η εκδίκαση υποθέσεων περί ευθύνης του Δημοσίου λόγω αποφάσεων δικαστικών οργάνων σε εθνικά δικαιοδοτικά όργανα του ίδιου κράτους, λαμβανομένων υπόψη των επιταγών του αδιαβλήτου, εκτός αν τα δικαιοδοτικά αυτά όργανα απευθύνονται μέσω προδικαστικών ερωτημάτων στο Δικαστήριο, πράγμα που θα ισοδυναμούσε με τη δημιουργία ενός νέου μέσου παροχής ενδίκου προστασίας από το Δικαστήριο, κατ' αντίθεση προς τη βούληση των συντακτών της Συνθήκης ΕΚ.

22. Η Γερμανική και η Ολλανδική Κυβέρνηση δεν αντιτίθενται στην ιδέα της ευθύνης του Δημοσίου λόγω αποφάσεων ανωτάτων δικαστηρίων. Εντούτοις, κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, η Ολλανδική Κυβέρνηση υποστήριξε ότι πρόκειται για ζήτημα του εσωτερικού δικαίου και όχι του κοινοτικού δικαίου και ότι, εν πάση περιπτώσει, μια τέτοια ευθύνη του Δημοσίου θα πρέπει να περιοριστεί σε εντελώς εξαιρετικές περιπτώσεις. Η Γερμανική Κυβέρνηση, επίσης, τάσσεται υπέρ ενός εξαιρετικού συστήματος ευθύνης κατά το πρότυπο αυτού που ισχύει στη δική της έννομη τάξη.

23. Κατά την Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, η αρχή της ευθύνης του Δημο-

σίου για οποιαδήποτε μορφή δημόσιας εξουσίας προκύπτει τόσο από τη Συνθήκη (άρθρα 10 και 249, παράγραφοι 2 και 3, ΕΚ) όσο και από την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, κατά την οποία στα κράτη μέλη εναπόκειται να διασφαλίζουν την αποζημίωση των ιδιωτών για ζημιές που τους προκαλεί η μη τήρηση του κοινοτικού δικαίου, ανεξαρτήτως της δημόσιας αρχής από την οποία οφείλεται η παραβίαση.

B — Ανάλυση

24. Θα εξετάσω, αφενός, αν σε τέτοιες περιπτώσεις το κοινοτικό δίκαιο επιβάλλει στα κράτη μέλη υποχρέωση αποκαταστάσεως των ζημιών που υπέστησαν οι πολίτες και, αν, αφετέρου, τα κωλύματα που επικαλέστηκαν οριζόμενοι από τους μετέχοντες στην παρούσα διαδικασία αποκλείουν την αναγνώριση μιας τέτοιας υποχρεώσεως.

1. Επιβάλλει το κοινοτικό δίκαιο στα κράτη μέλη υποχρέωση αποκαταστάσεως της ζημίας που προκάλεσε στους ιδιώτες η παραβίαση του κοινοτικού δικαίου λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου;

25. Φρονώ ότι η απάντηση στο ερώτημα αυτό πρέπει να είναι καταφατική²². Η απάντηση αυτή στηρίζεται σε τρεις ομάδες επι-

22 — Έχω ήδη, διά βραχέων, θέσει το ζήτημα αυτό στις προτάσεις μου επί της υποθέσεως C-5/94, *Hedley Lomas* (απόφαση της 23ης Ιουλίου 1996, Συλλογή 1996, σ. I-2553, σημείο 114).

χειρημάτων οι οποίες αναφέρονται, πρώτον, στο ευρύ περιεχόμενο που έχει προσδώσει το Δικαστήριο στην αρχή της ευθύνης του Δημοσίου λόγω παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου, δεύτερον, στον καθοριστικό ρόλο του εθνικού δικαστή για την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου, ιδίως, όταν ενεργεί υπό την ιδιότητα του ανωτάτου δικαστή, και, τρίτον, στην υφιστάμενη εντός των κρατών μελών κατάσταση, ιδίως σε σχέση με τις επιταγές της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

α) Το περιεχόμενο της νομολογιακής καθιερωθείσας αρχής της ευθύνης του Δημοσίου λόγω παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου

26. Το περιεχόμενο της αρχής της ευθύνης του Δημοσίου λόγω παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου πρέπει να εξεταστεί με βάση τις προαναφερθείσες δύο βασικές αποφάσεις του Δικαστηρίου επί του θέματος αυτού, δηλαδή, αρχικώς, της αποφάσεως Francovich κ.λπ. και, στη συνέχεια, της αποφάσεως Brasserie du pêcheur και Factortame.

ι) Η απόφαση Francovich κ.λπ.

27. Η αρχή της ευθύνης του Δημοσίου διατυπώθηκε από το Δικαστήριο στην προαναφερθείσα απόφαση Francovich κ.λπ. για την ειδικότερη περίπτωση που χαρακτηρίζεται από την έλλειψη μεταφοράς μιας μη έχουσας άμεσο αποτέλεσμα οδηγίας, οπότε οι ιδιώτες δεν έχουν τη δυνατότητα να προβάλλουν ενώπιον των δικαστηρίων

δικαιώματα απορρέοντα από την οδηγία αυτή²³. Παρά την ιδιομορφία της ιδιαίτερα «παθολογικής» αυτής καταστάσεως, το Δικαστήριο χρησιμοποίησε γενικότερες εκφράσεις: «το κοινοτικό δίκαιο επιβάλλει την αρχή κατά την οποία τα κράτη μέλη υποχρεούνται να αποκαθιστούν τις ζημιές που προκαλούνται στους ιδιώτες από τις παραβιάσεις του κοινοτικού δικαίου που τους καταλογίζονται»²⁴. Ουδόλως εθίγη το ζήτημα του κρατικού οργάνου το οποίο προκάλεσε τη ζημία.

28. Το συμπέρασμα αυτό προέκυψε από μια εξέταση επίσης γενικότερου χαρακτήρα. Πράγματι, κατά το Δικαστήριο, «η αρχή της ευθύνης του κράτους για ζημιές που προκαλούνται στους ιδιώτες από παραβιάσεις του κοινοτικού δικαίου οι οποίες του καταλογίζονται είναι σύμφυτη προς το σύστημα της Συνθήκης»²⁵. Η αρχή αυτή είναι κατά κάποιο τρόπο «ομοούσια» προς το σύστημα της Συνθήκης, συνδέεται αναγκαιώς προς αυτό. Ο αρραγής και ακατάλυτος αυτός σύνδεσμος μεταξύ της αρχής της ευθύνης του Δημοσίου και του συστήματος της Συνθήκης απορρέει από την ιδιομορφία της κοινοτικής εννόμου τάξεως.

23 — Οδηγία 80/987/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 20ής Οκτωβρίου 1980, περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών σχετικά με την προστασία των μισθωτών σε περίπτωση αφερεγγυότητας του εργοδότη (ΕΕ ειδ. έκδ. 05/004, σ. 35).

24 — Σκέψη 37.

25 — Οπ.π. (σκέψη 35). Την ίδια αυτή διατύπωση επανέλαβε το Δικαστήριο στις αποφάσεις Brasserie du pêcheur και Factortame, προαναφερθείσα (σκέψη 31) της 26ης Μαρτίου 1996, C-392/93, British Telecommunications (Σύλλογη 1996, σ. I-1631, σκέψη 38)· Hedley Lomas, προαναφερθείσα (σκέψη 24) της 8ης Οκτωβρίου 1996, C-178/94, C-179/94, C-188/94 έως C-190/94, Dillenkofer κ.λπ. (Σύλλογη 1996, σ. I-4845, σκέψη 20) της 17ης Οκτωβρίου 1996, C-283/94, C-291/94 και C-292/94, Denkavit κ.λπ. (Σύλλογη 1996, σ. I-5063, σκέψη 47) της 2ας Απριλίου 1998, C-127/95, Norbrook Laboratories (Σύλλογη 1998, σ. I-1531, σκέψη 106) της 24ης Σεπτεμβρίου 1998, C-319/96, Brinkmann (Σύλλογη 1998, σ. I-5255, σκέψη 24) της 4ης Ιουλίου 2000, C-424/97, Haim (Σύλλογη 2000, σ. I-5123, σκέψη 26) της 18ης Ιανουαρίου 2001, C-150/99, Stockholm Lindöpark (Σύλλογη 2001, σ. I-493, σκέψη 36), και της 28ης Ιουνίου 2001, C-118/00, Larsy (Σύλλογη 2001, σ. I-5063, σκέψη 34).

29. Πράγματι, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι «η Συνθήκη ΕΟΚ δημιούργησε ιδιαίτερη έννομη τάξη, η οποία ενσωματώθηκε στα νομικά συστήματα των κρατών μελών και δεσμεύει τα δικαστήριά τους. Υποκείμενα της εννόμου αυτής τάξεως δεν είναι μόνο τα κράτη μέλη, αλλά και οι υπήκοοί τους· όπως δημιουργεί υποχρεώσεις στους ιδιώτες, το κοινοτικό δίκαιο γεννά επίσης δικαιώματα υπέρ των ιδιωτών· τα δικαιώματα αυτά γεννώνται όχι μόνο όταν τούτο προβλέπεται ρητώς στη Συνθήκη, αλλά και λόγω σαφών υποχρεώσεων που η Συνθήκη επιβάλλει τόσο στους ιδιώτες όσο και στα κράτη μέλη και στα κοινοτικά όργανα»²⁶.

30. Εξάλλου, κατά πάγια νομολογία, «στα εθνικά δικαστήρια, τα οποία πρέπει να εφαρμόζουν στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους τις διατάξεις του κοινοτικού δικαίου, απόκειται η εξασφάλιση της πλήρους αποτελεσματικότητας των διατάξεων αυτών και της προστασίας των δικαιωμάτων που αυτές χορηγούν στους ιδιώτες»²⁷.

31. Από τις δύο αυτές βασικές διαπιστώσεις το Δικαστήριο συνάγει το συμπέρασμα ότι «η πλήρης αποτελεσματικότητα των κοινοτικών κανόνων θα διακυβευόταν και η προστασία των δικαιωμάτων που αυτοί αναγνωρίζουν θα εξασθενίσει, αν οι ιδιώτες δεν είχαν τη δυνατότητα να αποζημιωθούν, όταν τα δικαιώματά τους βλάπτονται από παρα-

βίαση του κοινοτικού δικαίου που καταλογίζεται σε κράτος μέλος»²⁸.

32. Συμπληρωματικώς, το Δικαστήριο τονίζει ότι, δυνάμει του άρθρου 5 της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρο 10 ΕΚ), τα κράτη μέλη υποχρεούνται να εξαλείψουν τις παράνομες συνέπειες της παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου²⁹.

33. Πολλά είναι τα διδάγματα που συνάγονται εκ των ανωτέρω.

34. Αρχικώς, όπως υπογράμμισε ο γενικός εισαγγελέας Tesauro στις προτάσεις του επί της προαναφερθείσας υποθέσεως *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*, «στην απόφαση *Francovich* κ.λπ., το Δικαστήριο δεν περιορίστηκε να αφήσει στο εθνικό δίκαιο την άντληση όλων των εννόμων συνεπειών της παραβιάσεως του κοινοτικού κανόνα, αλλά δέχθηκε ότι το ίδιο το κοινοτικό δίκαιο επέβαλε στο κράτος υποχρέωση προς αποζημίωση του ιδιώτη»³⁰.

35. Εξάλλου, η υποχρέωση αποζημιώσεως συνιστά θεμελιώδη αρχή του κοινοτικού δικαίου, εξίσου θεμελιώδη με εκείνη της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου ή του αμέσου αποτελέσματος. Πράγματι, όπως συμ-

26 — Προαναφερθείσα απόφαση *Francovich* κ.λπ. (σκέψη 31). Το Δικαστήριο παραπέμπει στις αποφάσεις της 5ης Φεβρουαρίου 1963, 26/62, *Van Gend & Loos* (Σύλλογος τόμος 1954-1964, σ. 861), και της 15ης Ιουλίου 1964, 6/64, *Costa* (Σύλλογος τόμος 1954-1964, σ. 1191).

27 — Προαναφερθείσα απόφαση *Francovich* κ.λπ. (σκέψη 32). Το Δικαστήριο παραπέμπει στις αποφάσεις της 9ης Μαρτίου 1978, 106/77, *Simmmenthal* (Σύλλογος τόμος 1978, σ. 239, σκέψη 16), και της 19ης Ιουνίου 1990, C-213/89, *Factortame* κ.λπ. (Σύλλογος 1990, σ. 1-2433, σκέψη 19).

28 — Προαναφερθείσα απόφαση *Francovich* κ.λπ. (σκέψη 33).

29 — Ο.π.τ., σκέψη 36.

30 — Σκέψη 22.

βαίνει και με τις δύο αυτές αρχές, η υποχρέωση του κράτους να αποκαθιστά τις ζημιές που προκάλεσε στους ιδιώτες η παραβίαση του κοινοτικού δικαίου συμβάλει στη διασφάλιση της αποτελεσματικότητας του κοινοτικού δικαίου διά της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας των δικαιωμάτων που αποκομίζουν οι ιδιώτες από την κοινοτική έννομη τάξη. Εξάλλου, η αρχή της ευθύνης του Δημοσίου συνιστά το αναγκαίο συμπλήρωμα της γενικής αρχής της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας ή, άλλως, του «δικαιώματος προσβάσεως στον δικαστή», του οποίου τη σημασία έχει πάντοτε υπογραμμίσει το Δικαστήριο και του οποίου το περιεχόμενο διαρκώς διευρύνεται με την εξέλιξη της νομολογίας του.

36. Θεωρώ ότι η συλλογιστική που ακολούθησε το Δικαστήριο στην προαναφερθείσα απόφαση *Francovich* κ.λπ. μπορεί απολύτως να εφαρμοστεί και στην περίπτωση παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου οφειλόμενη σε απόφαση ανωτάτου δικαστηρίου.

37. Πράγματι, δεν αρκεί να έχουν οι ιδιώτες δικαίωμα επικλήσεως του κοινοτικού δικαίου ενώπιον ενός ανωτάτου δικαστηρίου προκειμένου να υπάρξει αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων τα οποία έλκουν από την κοινοτική έννομη τάξη ούτε αρκεί η υποχρέωση αυτού του δικαστηρίου να εφαρμόζει ορθώς το κοινοτικό δίκαιο.

Πρέπει ακόμα, στην περίπτωση κατά την οποία ανώτατο δικαστήριο εκδώσει απόφαση αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο, να έχουν οι ιδιώτες τη δυνατότητα αποζημιώσεως, τουλάχιστον όταν συντρέχουν ορισμένες προϋποθέσεις.

38. Ελλείπει της δυνατότητας ασκήσεως ενδίκου μέσου κατά αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου, μόνον η αγωγή αποζημιώσεως παρέχει τη δυνατότητα — *in ultima ratio* — της αποκαταστάσεως του θιγέντος δικαιώματος και, τελικώς, της διασφάλισης ενός επαρκούς επιπέδου αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας των δικαιωμάτων που οι ιδιώτες έλκουν από την κοινοτική έννομη τάξη³¹.

39. Από αυτής της απόψεως, δεν πρέπει να λησμονείται ότι, παρά τα σημαντικά πλεονεκτήματα που μπορεί να συνεπάγεται για τους ιδιώτες η θεμελίωση ευθύνης του Δημοσίου, «η αποκατάσταση του οικονομικού περιεχομένου αποτελεί [μόνο] ένα ήσσον, μια ελάχιστη θεραπεία σε σχέση προς την περίπτωση της πλήρους ουσιαστικής αποκαταστάσεως, η οποία παραμένει το άριστο μέσο προστασίας»³². Πράγματι, τίποτα άλλο δεν ισοσκελίζει την ουσιαστική, απ' ευθείας και άμεση προστασία των δικαιωμάτων που οι ιδιώτες έλκουν από την κοινοτική έννομη τάξη.

31 — Σχετικώς, το ζήτημα της ευθύνης του Δημοσίου λόγω αποφάσεων των ανωτάτων δικαστηρίων θίγει μια προβληματική εντελώς διαφορετική από εκείνη της ευθύνης του Δημοσίου λόγω αποφάσεων των λοιπών δικαστηρίων.

32 — Βλ. προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Tesauro στην προαναφερθείσα υπόθεση *Brasserie du pêcheur και Factortame* (σημείο 34).

40. Θεωρώ, συνεπώς, ότι η αρχή της ευθύνης του Δημοσίου για παραβίαση του κοινοτικού δικαίου πρέπει να περιλάβει και την περίπτωση που η παραβίαση αυτή οφείλεται σε απόφαση ανωτάτου δικαστηρίου. Το συμπέρασμα αυτό κατά μείζονα λόγο επιβάλλεται αν ληφθεί υπόψη η προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*.

αίας εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου καθώς και στη σύγκριση με το καθεστώς της ευθύνης των κρατών στο πλαίσιο της διεθνούς εννόμου τάξεως.

ii) Η απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*

41. Στην προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame* το Δικαστήριο συνήγαγε από την προαναφερθείσα απόφασή του *Francovich* κ.λπ. ότι η αρχή της ευθύνης του Δημοσίου — εφόσον αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του προκύπτοντος από τη Συνθήκη συστήματος — εφαρμόζεται σε όλες τις περιπτώσεως παραβίασεως του κοινοτικού δικαίου, ανεξαρτήτως του κρατικού οργάνου σε πράξη ή παράλειψη του οποίου οφείλεται η παραβίαση³³.

42. Τη διαπίστωσή του αυτή το Δικαστήριο δεν τη στηρίζει μόνο στο σύστημα της Συνθήκης. Τη στηρίζει επίσης στην ανάγκη ενι-

43. Ως προς την ενιαία εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι, «ενόψει της θεμελιώδους για την κοινοτική έννομη τάξη επιταγής της ενιαίας εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου [...], η υποχρέωση αποκαταστάσεως των ζημιών που προξενούνται σε ιδιώτες από παραβιάσεις του κοινοτικού δικαίου δεν μπορεί να εξαρτάται από εσωτερικούς κανόνες περί κατανομής των αρμοδιοτήτων μεταξύ των συνταγματικών πολιτειακών οργάνων»³⁴. Φρονώ ότι η θεμελιώδης αυτή επιταγή της κοινοτικής εννόμου τάξεως ισχύει και για τη δικαστική εξουσία ακριβώς όπως για τη νομοθετική εξουσία. Πράγματι, η διασφάλιση της τηρήσεως του κοινοτικού δικαίου — στην οποία σε μεγάλο βαθμό συμβάλλει ο μηχανισμός της ευθύνης του Δημοσίου³⁵ — δεν μπορεί να ποικίλλει αναλόγως του κράτους μέλους, με βάση τους εσωτερικούς κανόνες περί κατανομής αρμοδιοτήτων μεταξύ των πολιτειακών οργάνων ή τους κανόνες που ρυθμίζουν το καθεστώς και τον τρόπο λειτουργίας των κρατικών οργάνων.

33 — Σκέψη 32, η οποία πρέπει να συνδυαστεί με τη σκέψη 31. Την ίδια διατύπωση επανάλαβε το Δικαστήριο, διευκρινίζοντας το περιεχόμενό της, στις αποφάσεις της 1ης Ιουνίου 1999, C-302/97, *Konle* (Σύλλογη 1999, σ. I-3099, σκέψη 62), *Haim*, προαναφερθείσα (σκέψη 27), και *Larsy*, προαναφερθείσα (σκέψη 35): «σε κάθε κράτος μέλος αναπόφευκτα να διασφαλίζει ότι οι ιδιώτες επιτυγχάνουν αποκατάσταση της ζημίας που τους προκαλεί η μη τήρηση του κοινοτικού δικαίου, ανεξαρτήτως της δημόσιας αρχής που διέπραξε την παραβίαση αυτή και ανεξαρτήτως ποια δημόσια αρχή βαρύνει κατ' αρχήν, ανάλογα με το δικαιο του εν λόγω κρατους μέλους, η ευθύνη για την αποκατάσταση». Η τελευταία διευκρίνιση αφορά ιδίως τα κράτη μέλη που έχουν ομοσπονδιακή διάρθρωση.

34 — Προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame* (σκέψη 33). Βλ., επίσης, απόφαση της 21ης Φεβρουαρίου 1991, C-143/88 και C-92/89, *Zuckerfabrik Süderdithmarschen* και *Zuckerfabrik Soest* (Σύλλογη 1991, σ. I-415, σκέψη 26).

35 — Το Δικαστήριο δεν παρέληνε να υπογραμμίσει, στην περίφημη προαναφερθείσα απόφαση *Van Gend & Loos*, ότι «η εγκατάσταση των ενδιαφερομένων ιδιωτών για την προστασία των δικαιωμάτων τους συνεπάγεται αποτελεσματικό έλεγχο, που προστίθεται σε εκείνον τον οποίο εμπιστεύονται τα άρθρα 169 και 170 στην επιμέλεια της Επιτροπής και των κρατών μελών» (σ. 868).

44. Ως προς την ευθύνη του κράτους στο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι, «στη διεθνή έννομη τάξη, το κράτος, του οποίου γεννάται ευθύνη λόγω παραβιάσεως διεθνούς υποχρεώσεως, επίσης λαμβάνεται ως ενιαίο σύνολο, ασχέτως αν η ζημιογόνος παραβίαση είναι καταλογιστέα στη νομοθετική, τη δικαστική ή την εκτελεστική εξουσία»³⁶. Το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι το ίδιο πρέπει κατά μείζονα λόγο να ισχύει στην κοινοτική έννομη τάξη, εφόσον αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία στη νομική κατάσταση των ιδιωτών³⁷.

45. Όπως υπογράμμισε η Γαλλική Κυβέρνηση, το Δικαστήριο έλαβε σχετικώς υπόψη του την αρχή της ενότητας του κράτους. Δεν απομένει, συνεπώς, παρά η συναγωγή των συνεπειών όσον αφορά την ευθύνη του Δημοσίου λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου. Πράγματι, όπως γενικώς γίνεται δεκτό στο διεθνές δίκαιο, αυτή η εθιμικής προελεύσεως αρχή είναι διττής σημασίας.

46. Πρώτον, η αρχή αυτή σημαίνει ότι κάθε παράνομη πράξη αναγκαστικώς βαρύνει το κράτος και όχι το κρατικό όργανο από το οποίο προέρχεται η πράξη αυτή. Πράγματι, μόνο το κράτος είναι υποκείμενο του διεθνούς δικαίου και όχι τα κρατικά όργανα.

36 — Προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame* (σκέψη 34).

37 — Στο πλαίσιο του κοινοτικού δικαίου οι ιδιώτες μπορούν — απ' ευθείας — να προβάλλουν ευθύνη του Δημοσίου. Δεν συμβαίνει το ίδιο στο διεθνές δίκαιο, καθόσον τα συμφέροντα των ιδιωτών διασφαλίζονται από το κράτος στο πλαίσιο της παροχής διπλωματικής προστασίας στους υπηκόους του. Συνεπώς, η ευθύνη του κράτους έμμεσα μόνο μπορεί να προβληθεί από τους ιδιώτες.

Συνεπώς, μόνο δική του ευθύνη μπορεί να υπάρξει³⁸. Την αρχή αυτή γνωρίζει το κοινοτικό δίκαιο³⁹ όπως, εξάλλου, και το εσωτερικό δίκαιο⁴⁰. Πράγματι, όπως ήδη επισήμανα στις προτάσεις μου επί της υποθέσεως *Hedley Lomas*, «το κοινοτικό δίκαιο γνωρίζει έναν μόνο υπεύθυνο (το κράτος), ομοίως δε η προσφυγή λόγω παραβιάσεως γνωρίζει έναν μόνον καθού (το κράτος)»⁴¹. Συνεπώς «δεν είναι ένα ορισμένο όργανο του κράτους αλλά το κράτος μέλος ως τοιούτου που πρέπει να αποζημιώσει»⁴².

47. Δεύτερον, η αρχή της ενότητας του κράτους συνεπάγεται ότι αυτό ευθύνεται για τις ζημιές που προκαλεί οποιαδήποτε πράξη ή παράλειψη αντίθετη προς τις διεθνείς του υποχρεώσεις, ανεξαρτήτως της κρατικής αρχής από την οποία προέρχεται η πράξη. Η αρχή αυτή ρητώς υπογραμμίζεται στο άρθρο 4, παράγραφος 1, του σχεδίου άρθρων περί ευθύνης των κρατών που επεξεργάστηκε η επιτροπή διεθνούς δικαίου και ενέκρινε στις 28 Ιανουαρίου 2002 με ψήφισμά της η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών⁴³. Στο άρθρο αυτό ορίζεται ότι «η

38 — Βλ., σχετικώς, *Nguyen Quoc Dinh, Droit international public*, LGDJ, 6η έκδ. πλήρως αναθεωρημένη από τους Daillier, P., και Pellet, A., 1999 (σ. 740 έως 751), καθώς και Brownlie, I., *System of the Law of Nations, State Responsibility*, Μέρος I, Clarendon Press-Oxford, 1983 (σ. 144).

39 — Βλ. υποσημείωση στη σ. 42 των προτάσεων του γενικού εισαγγελέα Tesauro στην προαναφερθείσα υπόθεση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*.

40 — Βάσει αυτής της αρχής, ορισμένα γαλλικά δικαστικά δικαστήρια δέχθηκαν την υπαξή ευθύνης του Δημοσίου για παραβίαση του κοινοτικού δικαίου, αποφεύγοντας πάντως να διατυπώσουν ρητώς την αρχή μιας τέτοιας ευθύνης λόγω νομοθετικής πράξεως. Βλ., σχετικώς, τις προτάσεις μου επί της προαναφερθείσας υποθέσεως *Hedley Lomas* (σημεία 118 έως 125).

41 — Σκέψη 126 σε συνδυασμό με τη σκέψη 113.

42 — Όπ.π. (σκέψη 112).

43 — Βλ. παράρτημα του ψηφίσματος (Doc A/Res/56/83).

συμπεριφορά παντός κρατικού οργάνου⁴⁴ θεωρείται ως πράξη του κράτους κατά το διεθνές δίκαιο, ανεξαρτήτως του αν το όργανο αυτό ασκεί καθήκοντα νομοθετικά, εκτελεστικά, δικαστικά ή άλλα, ανεξαρτήτως της θέσεως που κατέχει στο πλαίσιο της κρατικής οργανώσεως και ανεξαρτήτως της φύσεώς του ως όργανο της κεντρικής κυβερνήσεως ή μιας περιφερειακής αρχής του κράτους»⁴⁵.

48. Από αυτής της απόψεως, αξίζει να επισημανθεί ότι η διεθνής ευθύνη του κράτους έχει ήδη αναγνωριστεί — σχετικώς πρώιμα — στην περίπτωση που το περιεχόμενο μιας αμετάκλητης δικαστικής αποφάσεως αντέβαινε στις διεθνείς υποχρεώσεις του οικείου κράτους⁴⁶. Από απόψεως διεθνούς δικαίου, η περίπτωση αυτή κρίνεται ως αρνησιδικία, δηλαδή ως παραβίαση εθιμικής — και διαρκώς και ευρύτερα συμβατικής — υποχρεώσεως περί παροχής εκ μέρους των κρατών ενδί-

κου προστασίας στους αλλοδαπούς υπηκόους⁴⁷.

49. Το σύστημα της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (στο εξής: ΕΣΔΑ) αποτελεί ένα ενδιαφέρον στοιχείο για τη διευκρίνιση του ζητήματος της ευθύνης του κράτους λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου. Πράγματι, οι ιδιώτες έχουν δικαίωμα να αμφισβητούν ευθέως ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων την ευθύνη του κράτους λόγω αποφάσεως εθνικού δικαστηρίου, σε περιπτώσεις παραβιάσεως των υποχρεώσεων περί δίκαιης δίκης — *in procedendo* —, αλλά επίσης και σε περιπτώσεις παραβιάσεως ουσιαστικών κανόνων — *in iudicando* — ικανής να επηρεάσει το περιεχόμενο της δικαστικής αποφάσεως⁴⁸. Μέσω μιας τέτοιας προσφυγής οι πολίτες μπορούν να επιτύχουν αποζημίωση υπό τη μορφή «δικαίας ικανοποίησης». Όπως υπογράμμισαν ορισμένες κυβερνήσεις, είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι ο κανόνας περί εξαντλήσεως των μέσων παροχής ενδίκου προστασίας που προβλέπει η εσωτερική νομοθεσία συνεπάγεται ότι η επίμαχη δικαστική απόφαση εκδόθηκε από ανώτατο δικα-

44 — Ως κρατικό όργανο ορίζεται στην παράγραφο 2 του ίδιου άρθρου οποιοδήποτε πρόσωπο ή δικαστικός φορέας που έχει την ιδιότητα αυτή κατά την εσωτερική νομοθεσία του οικείου κράτους.

45 — Οι διατάξεις αυτές πρέπει να παραβληθούν με εκείνες που είχαν προσωρινώς θεσπιστεί το 1973 από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, κατά τις οποίες «η συμπεριφορά παντός κρατικού οργάνου θεωρείται ως πράξη του οικείου κράτους κατά το διεθνές δίκαιο, ανεξαρτήτως του αν το όργανο αυτό ανήκει στη συντακτική, νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική ή άλλη εξουσία, ανεξαρτήτως του αν λειτουργεί ως διεθνές ή εσωτερικό όργανο, και ανεξαρτήτως του αν η θέση που κατέχει στο πλαίσιο της κρατικής οργανώσεως είναι υπερεκτεταμένη ή υποκείμενη». Βλ. *Annuaire de la Commission de droit international*, 1973, τόμος II, σ. 197.

46 — Ιταλο-βενεζουελανό δικαστήριο, απόφαση της 3ης Μαΐου 1930, υπόθεση *Martini* (RSA, τόμος II, σ. 978). Η απόφαση αυτή εκδόθηκε στο πλαίσιο διαφοράς σχετικής με την εκτέλεση συμβάσεως περί παρωγορήσεως αδείας εκμεταλλεύσεως εκ μέρους της Δημοκρατίας της Βενεζουέλας σε ιταλική επιχείρηση για την εκμετάλλευση ανθρακωρυχείων. Το κράτος της Βενεζουέλας κρίθηκε ότι ευθύνεται για απόφαση του ομοσπονδιακού ακυρωτικού δικαστηρίου (Βενεζουέλα), η οποία κρίθηκε μερικώς ασυμβίβαστη με διεθνή διατηρησι απόφαση εκδόσιμου βάσει διεθνούς συμφωνίας την οποία είχε υπογράψει το εν λόγω κράτος.

47 — Η έννοια της αρνησιδικίας καλύπτει διάφορες περιπτώσεις, όπως τον αποκλεισμό της προσβάσεως αλλοδαπών στα δικαστήρια, η εξαιρετικά βραδεία ή, αναθέτως, η ασυνήθως συντοπική διαδικασία, η προδήλως κακόπιστη συμπεριφορά έναντι αλλοδαπού δικαζομένου ή πολίτη, η ασυμβίβαστη με τις διεθνείς υποχρεώσεις του οικείου κράτους ή προδήλως άδεια αμετάκλητη απόφαση, καθώς και η μη διασφάλιση της εκτελέσεως υπέρ αλλοδαπού μιας ευνοϊκής δικαστικής αποφάσεως (βλ. *Nguyen Quoc Dinh*, ό.π.).

48 — Ιδίως όσον αφορά τις διαφορές τις σχετικές με το οικογενειακό δίκαιο και την προσωπική κατάσταση (σε σχέση με τις διατάξεις του άρθρου 8 της ευρωπαϊκής συμβάσεως ανθρωπίνων δικαιωμάτων), τις διαφορές τις σχετικές με το δίκαιο ιδιοκτησίας (σε σχέση με τις διατάξεις του άρθρου 1 του πρόσθετου πρωτοκόλλου αριθ. 1) ή τις διαφορές τις σχετικές με την ελευθερία εκφράσεως (σε σχέση με τις διατάξεις του άρθρου 10 της συμβάσεως). Όσον αφορά την ελευθερία εκφράσεως, βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, της 26ης Απριλίου 1979, *Sunday Times* κατά Ηνωμένου Βασιλείου, αναφορικά με απόφαση του *House of Lords* το οποίο, κατ' εφαρμογήν της έννοιας της «*Contempt of Courts*», απαγόρευσε τη δημοσίευση στον *Τύπο* άρθρων σχετικών με φάρμακο κατά τη διάρκεια της σχετικής με το προϊόν αυτό δίκης (ισαρά Α αριθ. 30).

στήριο. Αντιθέτως, δεν είναι βέβαιο ότι το άρθρο 13 της ΕΣΔΑ επιβάλλει στα συμβαλλόμενα κράτη την υποχρέωση να παρέχουν στους πολίτες δικαίωμα ασκήσεως ενδίκου μέσου της εσωτερικής νομοθεσίας — περιλαμβανομένης της αγωγής αποζημιώσεως — κατά μιας δικαστικής αποφάσεως⁴⁹.

50. Οι σκέψεις αυτές περί ενότητας του κράτους από απόψεως διεθνούς δικαίου είναι γνωστές στο κοινοτικό δίκαιο. Σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η αρχή που διατυπώθηκε στη σκέψη 34 της αποφάσεως *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*, κατά την οποία «στην κοινοτική έννομη τάξη [...] όλα τα κρατικά όργανα, περιλαμβανομένης και της νομοθετικής εξουσίας, υποχρεούνται, κατά την εκπλήρωση των καθηκόντων τους, να τηρούν τους επιβαλλόμενους από το κοινοτικό δίκαιο κανόνες». Κατ' εφαρμογήν αυτής της αρχής το Δικαστήριο διευκρίνισε, στη σκέψη 35 αυτής της αποφάσεως, ότι «το γεγονός ότι η προσαπτόμενη παράβαση καταλογίζεται, κατά τους κανόνες του εσωτερικού δικαίου, στον εθνικό νομοθέτη δεν αποτελεί λόγο για να τεθούν υπό αμφισβήτηση οι απαιτήσεις οι συμφυείς με την προστασία των δικαιωμάτων των ιδιωτών, οι οποίοι επικαλούνται το κοινοτικό δίκαιο, και, εν προκειμένω, το δικαίωμά τους προς αποκατάσταση της προκληθείσης από την εν λόγω παράβαση ζημίας ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων».

51. Από τις ανωτέρω σκέψεις προκύπτει ότι με την προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame* το Δικαστήριο δεν

περιορίστηκε να αναγνωρίσει ρητώς, στο πλαίσιο της κοινοτικής εννόμου τάξεως, την αρχή της ευθύνης του Δημοσίου λόγω νομοθετικής πράξεως. Στην πραγματικότητα, επεξέτεινε σιωπηρώς, αλλά αναγκαστικώς — την αρχή αυτή στις αποφάσεις των δικαστικών οργάνων ή εν πάση περιπτώσει στις αποφάσεις των ανωτάτων δικαστηρίων⁵⁰. Η παρούσα υπόθεση παρέχει συνεπώς στο Δικαστήριο την ευκαιρία να διευκρινίσει ρητώς όσα είχε αφήσει σιωπηρώς να νοηθούν.

52. Εν πάση περιπτώσει, αν υποτεθεί ότι δεν γίνεται δεκτή αυτή η ερμηνεία της προαναφερθείσας αποφάσεως *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*, δεν νομίζω ότι το Δικαστήριο θα μπορούσε να αποφανθεί υπό διαφορετική έννοια μη αναγνωρίζοντας την ευθύνη του Δημοσίου λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου. Πράγματι, η αποδοχή μιας τέτοιας ευθύνης, εκτός του ότι εντάσσεται αρμονικώς στη λογική προέκταση της νομολογίας του Δικαστηρίου που εκτενώς προανέφερα, εμφανίζεται και ως η αναγκαία συνέπεια της — ιδιαίτερης σημασίας — αποστολής που έχει ανατεθεί στα ανώτατα δικαστήρια να διασφαλίζουν την απ' ευθείας, άμεση και αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων που έλκουν οι ιδιώτες από την κοινοτική έννομη τάξη. Η κρατούσα στα κράτη μέλη κατάσταση, ιδίως όσον αφορά τις επιταγές της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, συνηγορεί υπέρ αυτής της απόψεως.

⁴⁹ — Βλ., σχετικώς, Pettiti, L. E.: Decaux E., και Imbert, P. H., *Commentaire article par article de la convention européenne des droits de l'homme*, Economica, 2η έκδ. 1999, σ. 462.

⁵⁰ — Βλ., επίσης, υπό την έννοια αυτή, Barav, A., «Responsabilité et irresponsabilité de l'Etat en cas de méconnaissance du droit communautaire», *Liber Amicorum Jean Waline*, σ. 435· Simon, D., «La responsabilité de l'Etat saisie par le droit communautaire», *AIDA*, Ιούλιος-Αύγουστος 1996, σ. 494, και Dubouis, L., «La responsabilité de l'Etat législateur pour les dommages causés aux particuliers par la violation du droit communautaire et son incidence sur la responsabilité de la Communauté», *RFDA*, Μάιος-Ιούνιος 1996, σ. 585.

β) Ο καθοριστικός ρόλος του εθνικού δικαστή κατά την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου

κανόνων, αλλά και «φυσικού» προστάτη των δικαιωμάτων που έλκουν οι ιδιώτες από το κοινοτικό δίκαιο.

53. Οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες ιδρύθηκαν με βάση το δίκαιο και αναπτύχθηκαν και εδραιώθηκαν κυρίως μέσω του δικαίου. Ο εθνικός δικαστής, του οποίου αποστολή είναι η εφαρμογή του δικαίου, περιλαμβανομένου του κοινοτικού δικαίου, αποτελεί ένα ουσιώδες στοιχείο της κοινοτικής εννόμου τάξεως. Ευρισκόμενος στο «σταυροδρόμι» διαφόρων νομικών συστημάτων, καλείται να συμβάλλει σημαντικά στην αποτελεσματική εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου και, τελικώς, στην προώθηση της ευρωπαϊκής διαδικασίας ολοκληρώσεως. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο το Δικαστήριο, στην πορεία της νομολογίας του, δεν έπαυσε ποτέ να υπογραμμίζει τη σημασία του έργου του εθνικού δικαστή στο πλαίσιο της εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου. Εξάλλου, γίνεται σταδιακά αντιληπτή η διαμόρφωση μιας πραγματικής «κοινοτικής δικαστικής ηθικής»⁵¹. Όπως υπογράμμισε ο Barav, A., «τόσο η υπεροχή του κοινοτικού δικαίου όσο και το άμεσο αποτέλεσμά του συνιστούν, πρωτίστως, προκλήσεις για τα εθνικά δικαστήρια»⁵². Πράγματι, δυνάμει των δύο αυτών αρχών⁵³, ο εθνικός δικαστής καλείται να διαδραματίσει ρόλο διαιτητή στη σύγκρουση μεταξύ εσωτερικών και κοινοτικών

54. Το έργο του εθνικού δικαστή αρθρώνεται γύρω από μια διττή υποχρέωση: την υποχρέωση ερμηνείας, στο μέτρο του δυνατού, της εσωτερικής νομοθεσίας σύμφωνα με το κοινοτικό δίκαιο και, ελλείψει μιας τέτοιας δυνατότητας, την υποχρέωση μη εφαρμογής της αντίθετης προς το κοινοτικό δίκαιο εσωτερικής νομοθεσίας⁵⁴.

55. Όσον αφορά την υποχρέωση της σύμφωνης με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνείας, αυτή περιλαμβάνει, κατά το Δικαστήριο, τόσο το πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο (τις διατάξεις της Συνθήκης)⁵⁵ όσο και το παράγωγο (ιδίως τις οδηγίες). Το Δικαστήριο έχει σχετικώς αποφανθεί ότι η υποχρέωση των κρατών μελών, η οποία απορρέει από οδηγία, να επιτύχουν το αποτέλεσμα που αυτή επιδιώκει, καθώς και το καθήκον που αυτά έχουν, δυνάμει του άρθρου 5 της Συνθήκης, να λαμβάνουν κάθε γενικό ή ειδικό μέτρο κατάλληλο να εξασφαλίσει την εκπλήρωση της υποχρεώσεως αυτής, αφορούν όλες τις αρχές των κρατών μελών, συμπεριλαμβανομένων των δικαστηρίων στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους. Το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι εξ αυτού έπεται ότι «εφαρμόζοντας το εθνικό δίκαιο [είτε πρόκειται για προγενέστερες είτε για μεταγενέστερες της οδηγίας διατάξεις] το εθνικό δικαστήριο που καλείται να το ερμηνεύσει οφείλει να πράξει τούτο στο μέτρο του δυνατού, υπό το φως του κειμένου και του

51 — Την έκφραση αυτή χρησιμοποίησαν οι Grévisse, F., και Bonichot, J.-C., στο «Les incidences du droit communautaire sur l'organisation et l'exercice de la fonction juridictionnelle dans les États membres», *L'Europe et le droit, Mélanges en hommage à Jean Boulois*, Dalloz, 1991, σ. 297 επ.

52 — Barav, A., «La plénitude de compétence du juge national en sa qualité de juge communautaire», *L'Europe et le droit, Mélanges en hommage à Jean Boulois*, Dalloz, 1991, σ. 1 επ.

53 — Οι δύο αυτές θεμελιώδεις αρχές της κοινοτικής εννόμου τάξεως διατυπώθηκαν από το Δικαστήριο στις προαναφερθείσες περιφημες αποφάσεις Van Gend & Loos και Costa.

54 — Δεν αναφέρομαι στο έργο του εθνικού δικαστή όσον αφορά την εκτίμηση του κύρους μιας πράξεως του παραγώγου κοινοτικού δικαίου. Περιορίζομαι στην εξέταση της καταστάσεως που αφορά η διαφορά στην κύρια δική, δηλαδή στην εκ μέρους του εθνικού δικαστή εφαρμογή της προβλεπόμενης ως αντίθετης προς το κοινοτικό δίκαιο εθνικής του νομοθεσίας.

55 — Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 4ης Φεβρουαρίου 1988, 157/86, Murphy κ.λπ. (Συλλογή 1988, σ. 673, σκέψη 11).

σκοπού της οδηγίας, ώστε να επιτευχθεί το αποτέλεσμα που επιδιώκεται από την τελευταία, συμμορφούμενο έτσι με το άρθρο 189, τρίτο εδάφιο, της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρο 249, τρίτο εδάφιο, ΕΚ)⁵⁶. Το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι το εθνικό δικαστήριο οφείλει να τηρεί την αρχή της σύμφωνης ερμηνείας ιδιαιτέρως οσάκις ένα κράτος μέλος έχει θεωρήσει [...] ότι οι υφιστάμενες διατάξεις του εθνικού του δικαίου ανταποκρίνονται στις επιταγές της οικείας οδηγίας⁵⁷, ώστε να μη χρειάζεται να προβεί στη μεταφορά της στην εσωτερική έννομη τάξη.

56. Η μόνη υποχρέωση που υπέχει ο εθνικός δικαστής, στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας για μια σύμφωνη προς το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία, είναι να μη θέτει τον πολίτη ενώπιον υποχρέωσης η οποία προβλέπεται από μη μεταφερθείσα στην εσωτερική έννομη τάξη οδηγία ή, κατά μείζονα λόγο, όταν στοιχειοθετείται ή επιτείνεται, βάσει της οδηγίας και ελλείψει νόμου που να έχει θεσπιστεί για την εφαρμογή της, η ποινική ευθύνη όσων ενεργούν κατά παράβαση των διατάξεων της⁵⁸.

57. Όσον αφορά την υποχρέωση της μη εφαρμογής της αντίθετης προς το κοινοτικό

δίκαιο εσωτερικής νομοθεσίας, το Δικαστήριο τη διατύπωσε κατηγορηματικά στην προαναφερθείσα απόφαση *Simmenthal*. Στηριζόμενο στις αρχές της απ' ευθείας εφαρμογής και της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι «ο εθνικός δικαστής στον οποίο έχει ανατεθεί, στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς του [ως οργάνου ενός κράτους μέλους], να εφαρμόζει τις διατάξεις του κοινοτικού δικαίου, έχει την υποχρέωση να εξασφαλίζει την πλήρη αποτελεσματικότητα των κανόνων αυτών, αφήνοντας εν ανάγκη κυριαρχικά ανεφάρμοστη κάθε αντίθετη διάταξη της εθνικής νομοθεσίας, έστω και μεταγενέστερη, χωρίς να υποχρεούται να ζητήσει ή να αναμείνει την προηγούμενη εξαφάνισή της είτε διά της νομοθετικής οδού είτε με οποιαδήποτε άλλη συνταγματική διαδικασία»⁵⁹.

58. Από την προαναφερθείσα απόφαση *Simmenthal* συνάγεται ότι ο εθνικός δικαστής υπέχει μιας πρωταρχικής σημασίας υποχρέωση, όμοια με μια υποχρέωση αποτελέσματος. Οφείλει να διασφαλίσει την άμεση προστασία των δικαιωμάτων που οι ιδιώτες έλκουν από την κοινοτική έννομη τάξη. Αυτός ο όρος της αμέσου προστασίας των παρεχόμενων από το κοινοτικό δίκαιο δικαιωμάτων εκφράζει μια διττή υποχρέωση αποτελεσματικότητας: αποτελεσματικότητα της προστασίας και, κατά συνέπεια, αποτελεσματικότητα του ίδιου του κανόνα δικαίου.

59. Έχει σχετικώς υπογραμμιστεί ότι, αν ο εθνικός δικαστής, όπως οποιοδήποτε άλλο όργανο κράτους μέλους, υποχρεούται να εφαρμόζει το κοινοτικό δίκαιο, η αποστολή

56 — Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 10ης Απριλίου 1984, 14/83, Von Colson και Kamann (Συλλογή 1984, σ. 1891, σκέψη 26)· της 13ης Νοεμβρίου 1990, C-106/89, Marleasing (Συλλογή 1990, σ. I-4135, σκέψη 8)· της 14ης Ιουλίου 1994, C-91/92, Faccini Dori (Συλλογή 1994, σ. I-3325, σκέψη 26)· της 26ης Σεπτεμβρίου 1996, C-168/95, Arcaro (Συλλογή 1996, σ. I-4705, σκέψη 41), και της 11ης Ιουλίου 2002, C-62/00, Marks & Spencer (Συλλογή 2002, σ. I-6325, σκέψη 24).

57 — Απόφαση της 16ης Δεκεμβρίου 1993, C-334/92, Wagner Miret (Συλλογή 1993, σ. I-6911, σκέψη 21).

58 — Προαναφερθείσα απόφαση *Arcaro* (σκέψη 42), όπου γίνεται παραπομπή στην απόφαση της 8ης Οκτωβρίου 1987, 80/86, Kolpinghuis Nijmegen (Συλλογή 1987, σ. 3969, σκέψεις 13 και 14).

59 — Σκέψη 24, σε συνδυασμό με τη σκέψη 16. Στοιχεία που υποδηλώνουν την πορεία της νομολογίας προς την κατεύθυνση αυτή απαντώνται ήδη στην απόφαση της 19ης Δεκεμβρίου 1968, 13/68, Salgoil (Συλλογή τόμος 1965-1968, σ. 825).

του είναι «κρισιμότερη καθόσον “κατά το έσχατο στάδιο εφαρμογής του κανόνα δικαίου” είναι αυτός που διασφαλίζει την τήρησή του»⁶⁰. Η θέση του είναι «στρατηγική» σημασίας, καθόσον σ’ αυτόν απόκειται να εκτιμήσει τη διαπλοκή της εσωτερικής του νομοθεσίας με το κοινοτικό δίκαιο και να συναγάγει τα επιβαλλόμενα συμπεράσματα. Συνεπώς, δεν αποτελεί πλέον αναγκαστικά, όπως το είχε διατυπώσει ο Μοντεσκιέ «το στόμα του νόμου». Αντιθέτως, υποχρεούται να κρίνει την εσωτερική του νομοθεσία προκειμένου να βεβαιωθεί, πριν την εφαρμογή, ότι αυτή είναι σύμφωνη με το κοινοτικό δίκαιο. Αν εκτιμήσει ότι είναι αδύνατη η σύμφωνη με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία της εσωτερικής του νομοθεσίας, υποχρεούται να μην την εφαρμόσει και, μάλιστα, να προβεί στην εφαρμογή των διατάξεων του κοινοτικού δικαίου αντί των διατάξεων της εσωτερικής του νομοθεσίας, προβαίνοντας σε υποκατάσταση κανόνων δικαίου, εκτός αν προκύπτει, στην περίπτωση αυτή, επίσης, επιδείνωση της νομικής καταστάσεως των πολιτών⁶¹.

60. Η νομολογία αυτή συνέβαλε σημαντικά στην αναβάθμιση του έργου του δικαστή, στην ενίσχυση του κύρους του στο πλαίσιο της κρατικής οργάνωσης, με τίμημα, σε ορισμένες εθνικές έννομες τάξεις, την πρόκληση εξελίξεων συνταγματικής φύσεως. Από την άλλη πλευρά, η αναβάθμιση αυτή

συνεπάγεται την εκ μέρους του καταβολή προσπάθειας για την προσαρμογή σε ένα διευρυμένο νομικό περιβάλλον το οποίο είναι περισσότερο περίπλοκο λόγω των δυσχερειών που προκαλεί η διαπλοκή μεταξύ της εσωτερικής νομοθεσίας και του κοινοτικού δικαίου. Εντούτοις, επιβάλλεται να υπογραμμιστεί ότι ο εθνικός δικαστής δεν έχει αφεθεί μόνος του στην προσπάθεια αυτή, αλλά έχει στο πλευρό του το Δικαστήριο, μέσω του μηχανισμού της δικαστικής συνεργασίας που αποτελεί η διαδικασία της προδικαστικής παραπομπής.

61. Στη λογική προέκταση της προαναφερθείσας αποφάσεως *Simmenthal* το Δικαστήριο έκρινε, στην προαναφερθείσα απόφαση *Factortame* κ.λπ.⁶², ότι ο εθνικός δικαστής οφείλει να παραμερίσει οποιοδήποτε κώλυμα εσωτερικής φύσεως τον εμποδίζει να διατάξει, αν αυτό απαιτείται, προσωρινά μέτρα προς διασφάλιση των δικαιωμάτων που οι ιδιώτες προβάλλουν ότι έλκουν από το κοινοτικό δίκαιο. Στην υπόθεση εκείνη επρόκειτο για τη λήψη προσωρινών μέτρων μέχρι της εκδόσεως της επί της ουσίας αποφάσεως του εθνικού δικαστή, αναφορικά με την ύπαρξη των δικαιωμάτων που οι ιδιώτες στήριζαν στο κοινοτικό δίκαιο, ζήτημα η λύση του οποίου εξηρτάτο από την απάντηση του Δικαστηρίου σε προδικαστικό ερώτημα που είχε υποβάλει ο εθνικός δικαστής ως προς την ερμηνεία των σχετικών κοινοτικών κανόνων. Η απόφαση αυτή υποδηλώνει την προσπάθεια του Δικαστηρίου να αποτρέψει το ενδεχόμενο ζημίας των ιδιωτών — κριθείσας ως μη δυνατότητας να αποκατασταθεί — λόγω της εφαρμογής εκ μέρους του εθνικού δικαστή κανόνων της εσωτερικής του νομοθεσίας ως προς τη συμφωνία των οποίων με το κοινοτικό δίκαιο ευλόγως θα μπορούσαν να υπάρχουν αμφιβολίες. Η σημασία της υποχρεώσεως άμεσης προστασίας των

60 — Βλ. Wathelet, M., και Van Raepenbusch, S., «La responsabilité des États membres en cas de violation du droit communautaire. Vers un alignement de la responsabilité de l'État sur celle de la Communauté ou l'inverse?», *Cahiers de droit européen*, 1-2, 1997, σ. 13, 17.

61 — Από την απόφαση της 11ης Ιουνίου 1987, 1486, *Pretore di Salò* (Συλλογή 1987, σ. 2545, σκέψη 20), προκύπτει ότι μια οδηγία «δεν μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα, μόνη της και ανεξάρτητα από εσωτερικό νόμο κράτους μέλους εκδιδόμενο προς εφαρμογή της, τη στοιχειώδη ή την επιβάρυνση της ποινικής ευθύνης των ενεργούντων κατά παράβαση των διατάξεων της». Βλ., επίσης, αποφάσεις της 26ης Φεβρουαρίου 1986, 152/84, *Marshall* (Συλλογή 1986, σ. 723, σκέψη 48), και *Kolpinghuis Nijmegen*, προαναφερθείσα, (σκέψεις 9 και 13). Το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι η νομολογία αυτή αποβλέπει στο να μη παράσχει σε κράτος μέλος τη δυνατότητα να αποζημιώσει οφέλη από την εκ μέρους του παραβίαση του κοινοτικού δικαίου. Βλ. αποφάσεις *Faccini Dori*, προαναφερθείσα (σκέψη 22) της 7ης Μαρτίου 1996, C-192/94, *El Corte Inglés* (Συλλογή 1996, σ. 1-1281, σκέψη 16), και *Arcato*, προαναφερθείσα (σκέψεις 36 και 42).

62 — Σκέψη 23.

δικαιωμάτων που οι ιδιώτες έλκουν από την κοινοτική έννομη τάξη δεν είναι καθόλου αμελητέα, καθόσον το Δικαστήριο αναθέτει στον εθνικό δικαστή μια ιδιαίτερως κρίσιμη αποστολή, η οποία τον θέτει σε θέση όμοια με αυτή του δικαστή των ασφαλιστικών μέτρων.

62. Η εμπλοκή του εθνικού δικαστή στην προστασία των δικαιωμάτων που απορρέουν από την κοινοτική έννομη τάξη εκδηλώνεται με ιδιαίτερη έμφαση στο πλαίσιο των διαφορών που έχουν ως αντικείμενο την επιστροφή του αχρεωστήτως καταβληθέντος. Ήδη από το 1983, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι «το δικαίωμα επιστροφής επιβαρύνσεων που ειδέπραξε κράτος μέλος κατά παράβαση των κανόνων του κοινοτικού δικαίου αποτελεί τη συνέπεια και το συμπλήρωμα των δικαιωμάτων που απονέμονται στους ιδιώτες από τις κοινοτικές διατάξεις, οι οποίες απαγορεύουν τις επιβαρύνσεις ισοδυνάμου αποτελέσματος προς δασμούς ή, κατά περίπτωση, την επιβολή εσωτερικών φόρων κατά τρόπο που να δημιουργούνται δυσμενείς διακρίσεις»⁶³. Αυτό το δικαίωμα επιστροφής συνεπάγεται η δημιουργία, σε εθνικό επίπεδο, ενός μέσου παροχής ενδίκου προστασίας μέσω του οποίου οι ιδιώτες να μπορούν να αναζητούν και να λαμβάνουν πλήρως τα ποσά τα οποία αδικαιολογήτως και πράγματι κατέβαλαν. Αντιστοίχως, για τον εθνικό δικαστή, συνεπάγεται την υποχρέωσή του να διατάξει τη διοίκηση να επιστρέψει τα επίμαχα ποσά στους δικαιούχους.

63. Η νομολογία αυτή συνιστά σημαντική εξέλιξη στην πορεία οριοθέτησης των καθηκόντων του εθνικού δικαστή. Πράγματι, υπογραμμίστηκε ότι αυτός όχι μόνο υποχρεούται να αγνοήσει τις διατάξεις της εσωτερικής του νομοθεσίας — τις αντίθε-

τες με το κοινοτικό δίκαιο — προκειμένου να δεχθεί μια αίτηση επιστροφής αχρεωστήτως καταβληθέντων (στη λογική προέκταση της προαναφερθείσας αποφάσεως *Simmenthal*), αλλά επιπλέον, είναι υποχρεωμένος να διατάξει τη διοίκηση να προβεί στην επιστροφή των εν λόγω ποσών⁶⁴.

64. Ένα ακόμα αποφασιστικό πρόσθετο βήμα έγινε με τις προαναφερθείσες αποφάσεις *Francovich* κ.λπ. και *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*. Όπως υπογραμμίστηκε, το Δικαστήριο έθεσε την αρχή της ευθύνης του Δημοσίου για ζημιές που υπέστησαν οι ιδιώτες από παραβιάσεις του κοινοτικού δικαίου που μπορούν να καταλογιστούν σ' αυτό. Επομένως, οι ιδιώτες δικαιούνται να ζητήσουν αποζημίωση επικαλούμενοι — ενώπιον του εθνικού δικαστή — την ευθύνη του Δημοσίου. Ο μηχανισμός αυτός της ευθύνης αποτελεί το χρήσιμο συμπλήρωμα του μηχανισμού αναζητήσεως του αχρεωστήτως καταβληθέντος, στην περίπτωση κατά την οποία η προκληθείσα εκ μέρους κρατικού οργάνου ζημία δεν προκύπτει από την εκτέλεση μιας διαταγής πληρωμής χρηματικού ποσού και, επομένως, δεν μπορεί να αποκατασταθεί με την επιστροφή του ποσού αυτού. Παράλληλα, παρέχει τη δυνατότητα υπερβάσεως των ορίων της υποχρεώσεως μιας σύμφωνης προς το κοινοτικό δίκαιο ερμηνείας, καθώς και των ορίων του νομικού περιεχομένου των οδηγιών⁶⁵.

65. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι σε ορισμένες περιπτώσεις τα εθνικά δικαστήρια

64 — Ο μηχανισμός αυτός της εκ μέρους δικαστικού οργάνου διαταγής προς τη διοίκηση ήταν αγνώστος σε ορισμένα κράτη μέλη, λόγω της παραδοσιακής αρχής της διακρίσεως των εξουσιών.

65 — Το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι, «εφόσον το προβλεπόμενο από την οδηγία αποτέλεσμα δεν μπορεί να επιτευχθεί διά της ερμηνευτικής οδού [...] σύμφωνα με την απόφαση [...] *Francovich* κ.λπ. [...], το κοινοτικό δίκαιο υποχρεώνει τα κράτη μέλη να αποκαταστήσουν τις ζημιές που προκαλούνται στους ιδιώτες λόγω μη μεταφοράς οδηγιών στο εσωτερικό τους δίκαιο». Βλ., μεταξύ άλλων, προαναφερθείσες αποφάσεις *Faccini Dori* (σκέψη 27) και *El Corte Inglés* (σκέψη 22). Οι αποφάσεις αυτές αφορούν περιπτώσεις στις οποίες απορρίπτεται το άμεσο αποτέλεσμα μιας οδηγίας, λόγω ελλείψεως οριζόντιου αμέσου αποτελέσματος (δηλαδή στις μεταξύ ιδιωτών σχέσεις).

63 — Απόφαση της 9ης Νοεμβρίου 1983, 199/82, *San Giorgio* (Συλλογή 1983, α. 3595, σκέψη 12).

υποχρεούνται να εξετάζουν αυτεπαγγέλτως νομικό ισχυρισμό στηριζόμενο στην κοινοτική έννομη τάξη, στην περίπτωση που δεν τον προβάλλουν οι διάδικοι⁶⁶.

66. Από το σύνολο αυτής της νομολογίας ευκόλως συνάγεται η σημασία που αποδίδει το Δικαστήριο στον ρόλο που διαδραματίζει ο εθνικός δικαστής στο πλαίσιο της εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου και της προστασίας των δικαιωμάτων που έλκουν εξ αυτού οι ιδιώτες. Είναι χαρακτηριστικό, εξάλλου, ότι σύμφωνα με την κοινώς χρησιμοποιούμενη έκφραση, ο εθνικός δικαστής είναι «ο κοινοτικός δικαστής του κοινού δικαίου». Η έκφραση αυτή δεν πρέπει να εκληφθεί κατά γράμμα, αλλά ως συμβολική διατύπωση. Πράγματι, όταν ο εθνικός δικαστής εφαρμόζει το κοινοτικό δικαιο το εφαρμόζει ως όργανο κράτους μέλους⁶⁷ και όχι ως κοινοτικό όργανο, ως εάν είχε διπλή υπόσταση.

67. Η θεμελιώδης σημασία του έργου του εθνικού δικαστή στο πλαίσιο της εφαρμογής

του κοινοτικού δικαίου κατέληξε τελικώς στην αναγνώριση ενός «δικαιώματος για δικαστή» και την καθιέρωσή του ως γενικής αρχής του κοινοτικού δικαίου. Πράγματι, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι «[ο δικαστικός] έλεγχος αποτελεί την έκφραση γενικής αρχής του δικαίου, στην οποία στηρίζονται οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών [... και η οποία] έχει επίσης καθιερωθεί από τα άρθρα 6 και 13 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως περί προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών»⁶⁸.

68. Η έννοια του «δικαιώματος για δικαστή» είναι σύμφυτη με το κράτος δικαίου. Πράγματι, όπως υπογράμμισε ο γενικός εισαγγελέας Darmon στις προτάσεις του επί της προαναφερθείσας υποθέσεως Johnston, «μολονότι η αρχή της νομιμότητας αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του κράτους δικαίου, αυτό δεν αποκλείει να λαμβάνονται υπόψη οι ανάγκες της δημόσιας τάξης. Αυτές πρέπει και να ενσωματώνονται ακόμα προκειμένου να διασφαλίζεται η επιβίωση του κράτους, ενώ, ταυτόχρονα, να προλαμβάνεται η αυθαιρεσία. Για τον σκοπό αυτό, ο δικαστικός έλεγχος αποτελεί θεμελιώδη εγγύηση: το δικαίωμα να δικάζεται κανείς από τον φυσικό του δικαστή είναι συμφυές με το κράτος δικαίου»⁶⁹. Και ο γενικός εισαγγελέας κατέληξε ότι: «η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, αποτελούμενη από κράτη δικαίου, είναι κατ' ανάγκη μια κοινότητα δικαίου. Η δημιουργία

66 — Το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι το κοινοτικό δικαιο αποκλείει, σε ορισμένες περιπτώσεις (ιδίως ελλείψει διπλού βαθμού δικαιοδοσίας), την εφαρμογή εθνικού δικονομικού κανόνα ο οποίος δεν επιτρέπει στο εθνικό δικαστήριο που επελήφθη στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς του να εκτιμήσει αυτεπαγγέλτως τη συμφωνία μιας πράξεως του εσωτερικού δικαίου με κοινοτική διάταξη, στην περίπτωση που αυτό το ζήτημα συμφωνίας δεν τέθηκε εμπροθέσμως από τους διαδίκους. Βλ. απόφαση της 14ης Δεκεμβρίου 1995, C-312/93, Peterbroeck (Συλλογή 1995, σ. I-4599, σκέψη 21). Εξάλλου, το Δικαστήριο έκρινε ότι εφόσον τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν, δυνάμει του εθνικού δικαίου, να εξετάζουν αυτεπαγγέλτως τους αντλούμενους από υποχρεωτικό εθνικό κανόνα νομικούς ισχυρισμούς, οι οποίοι δεν είχαν προβληθεί από τους διαδίκους, η ίδια υποχρέωση ισχύει και για τους υποχρεωτικούς κοινοτικούς κανόνες. Προσέθεσε ότι το ίδιο ισχύει στην περίπτωση κατά την οποία το εθνικό δικαιο παρέχει στον δικαστή την απλή δυνατότητα — και όχι την υποχρέωση — αυτεπάγγελης εφαρμογής του δεσμευτικού νομικού κανόνα. Βλ. απόφαση της 14ης Δεκεμβρίου 1995, C-430/93 και C-431/93, Van Schijndel και Van Veen (Συλλογή 1995, σ. I-4705, σκέψεις 13 και 14).

67 — Βλ. προαναφερθείσα απόφαση Simmenthal (σκέψη 16).

68 — Απόφαση της 15ης Μαΐου 1986, 222/84, Johnston (Συλλογή 1986, σ. 1651, σκέψη 18). Η θεμελιώδης σημασία αυτής της αρχής υπογραμμίστηκε επανειλημμένως. Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 3ης Δεκεμβρίου 1992, C-97/91, Oleificio Borelli κατά Επιτροπής (Συλλογή 1992, σ. I-6313, σκέψη 14) της 11ης Ιανουαρίου 2001, C-1/99, Kofisa Italia (Συλλογή 2001, σ. I-207, σκέψη 46) C-226/99, Siples (Συλλογή 2001, σ. I-277, σκέψη 17) της 27ης Νοεμβρίου 2001, C-424/99, Επιτροπή κατά Αυστρίας (Συλλογή 2001, σ. I-9285, σκέψη 45), και της 25ης Ιουλίου 2002, C-50/00 P, Unión de Pequeños Agricultores κατά Συμβουλίου (Συλλογή 2002, σ. I-6677, σκέψη 39).

69 — Σημείο 3.

της όπως και η λειτουργία της, με άλλα λόγια το κοινοτικό σύμφωνο, βασιζονται στο ότι τα κράτη μέλη σέβονται εξίσου την κοινοτική έννομη τάξη»⁷⁰. Επομένως, το «δικαίωμα για δικαστή» αποτελεί «επίτευγμα αλλά και μέσο επιτεύξεως του κράτους δικαίου»⁷¹.

69. Τις σκέψεις αυτές εκφράζει σήμερα κατά τρόπο επίσημο το άρθρο 6, παράγραφος 1, της Συνθήκης περί Ευρωπαϊκής Ενώσεως, η οποία προέκυψε από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, όπου τονίζεται ότι «η Ένωση βασίζεται στις αρχές της ελευθερίας, της δημοκρατίας, του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών και του κράτους δικαίου, αρχές οι οποίες είναι κοινές στα κράτη μέλη».

70. Θεωρώ ότι η καθ' όμοιο τρόπο τήρηση των επιταγών της κοινοτικής εννόμου τάξεως εκ μέρους των κρατών μελών, σύμφωνα με τις απαιτήσεις μιας κοινότητας δικαίου συντιθέμενης από κράτη δικαίου, συνεπάγεται την ευθύνη των κρατών μελών σε περίπτωση παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου, σκέψης του οργάνου από το οποίο προκύπτει η παράβαση αυτή, νομοθετικού, εκτελεστικού ή δικαστικού. Πράγματι, δεν γίνεται αντιληπτό πώς θα μπορούσε *a priori* να αποκλειστεί οποιαδήποτε ευθύνη κράτους μέλους λόγω αποφάσεων των ανωτάτων δικαστηρίων του, όταν σ' αυτά κυρίως έχει ανατεθεί το έργο της εφαρμογής και της διασφάλισης της τήρησης του κοινοτικού δικαίου. Πράγματι, μια τέτοια κατάσταση θα αποτελούσε πρόκληση τάξεως παράδοξο. Συνεπώς, καίτοι η ιδιομορφία του δικαστικού λειτουργ-

γήματος, σε σχέση με την εκτελεστική ή τη νομοθετική εξουσία, μπορεί να δικαιολογήσει τη θέσπιση ενός ειδικού συστήματος ευθύνης, εντούτοις, σε καμία περίπτωση, δεν θα μπορούσε να δικαιολογήσει τον *a priori* αποκλεισμό κάθε ευθύνης του κράτους λόγω αποφάσεων των ανωτάτων δικαστηρίων του.

71. Το συμπέρασμα αυτό είναι αντίστοιχο της σημασίας του έργου που επιτελούν τα ανώτατα δικαστήρια στο πλαίσιο της εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου.

72. Πράγματι, στο πλαίσιο των παραδοσιακών καθηκόντων τους της ενοποιήσεως και της ερμηνείας του δικαίου, τα ανώτατα δικαστήρια οφείλουν να διασφαλίζουν την τήρηση, εκ μέρους των λοιπών εθνικών δικαστηρίων, της ορθής και αποτελεσματικής εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου. Στο πλαίσιο αυτό οφείλουν να προσδίδουν ιδιαίτερη σημασία στη συμφωνία της εσωτερικής νομοθεσίας με το κοινοτικό δίκαιο και να συνάγουν τα επιβαλλόμενα συμπεράσματα.

73. Εξάλλου, από την πείρα προκύπτει ότι τα ανώτατα δικαστήρια αντιμετωπίζουν συχνά καταστάσεις που επιβάλλουν μια τέτοια εξέταση και ότι συχνά προβαίνουν σε σύμφωνη προς το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία των διατάξεων της εσωτερικής νομοθεσίας, ή ακόμα αποκλείουν την εφαρμογή τους επειδή αυτές είναι ασυμβίβαστες ή και αντίθετες με το κοινοτικό δίκαιο. Η νομολογία του Δικαστηρίου επί του σχετικού νομικού

70 — Οπ.π.

71 — Bl. Rideau, J., *Le droit au juge dans l'Union européenne*, LGDJ, Paris, 1998, και, ειδικότερα, Picod, F., «Le droit au juge en droit communautaire», σ. 141 έως 170.

ζητήματος προσφέρει ασφαλώς τα στοιχεία που απαιτούνται για την πραγματοποίηση ενός τέτοιου ελέγχου⁷². Εξάλλου, ορισμένα ανώτατα δικαστήρια δεν διστάζουν να επιδείξουν ιδιαίτερο ζήλο όσον αφορά την υποχρέωση να εξετάζουν αυτεπαγγέλτως το ενδεχόμενο εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου⁷³.

74. Επιβάλλεται, επίσης, να υπογραμμιστεί ότι οι συντάκτες της Συνθήκης ανέθεσαν στα

ανώτατα δικαστήρια μια αποστολή ιδιαίτερης σημασίας στο πλαίσιο του μηχανισμού δικαστικής συνεργασίας που συνιστά η διαδικασία υποβολής προδικαστικών ερωτημάτων. Πράγματι, το άρθρο 234 ΕΚ προβλέπει ότι, αντιθέτως προς τα λοιπά εθνικά δικαστήρια τα οποία έχουν απλή δυνατότητα να υποβάλουν στο Δικαστήριο προδικαστικό ερώτημα, τα δικαστήρια των οποίων οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικο μέσα του εσωτερικού δικαίου οφείλουν να υποβάλλουν προδικαστικά ερωτήματα⁷⁴.

72 — Όπως κριλώς προκύπτει από τη νομολογία του Cour de cassation (Γαλλία) σχετικά με τη διατήρηση σε ισχύ των συμβάσεων εργασίας σε περίπτωση μεταβολής της νομικής καταστάσεως του εργοδότη. Οι σχετικές διατάξεις του άρθρου L.122-12 του code du travail (κώδικας εργασίας) ερμηνεύθηκαν από το Cour de cassation, κατόπιν μεταστροφής της νομολογίας του, υπό μια διασταλτική έννοια σύμφωνη προς την ερμηνεία που έδωσε το Δικαστήριο στην οδηγία 77/187/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 14ης Φεβρουαρίου 1977, περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών, των σχετικών με τη διατήρηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων σε περίπτωση μεταβιβάσεως επιχειρήσεων, εγκαταστάσεων ή τμημάτων εγκαταστάσεων (ΕΕ ειδ. έκδ. 05/002, σ. 171). Βλ. απόφαση του Cour de cassation της 16ης Μαρτίου 1990 (Bull. civ. Ass. Plén. αριθ. 3), εκδόθηκε κατόπιν της αποφάσεως του Δικαστηρίου της 10ης Φεβρουαρίου 1988, 324/86, Tellerup (Συλλογή 1988, σ. 739), καθώς και σειρά αποφάσεων του Cour de cassation, ιδίως απόφαση της 22ας Ιανουαρίου 2002 (Bull. civ. 2002, V, αριθ. 25, α. 22), κατόπιν της αποφάσεως του Δικαστηρίου της 26ης Σεπτεμβρίου 2000, 2000/99, Mayeur (Συλλογή 2000, α. 1.7755). Μπορεί, επίσης, να αναφερθεί το παράδειγμα της νομολογίας του Bundesgerichtshof (Γερμανία) της σχετικής με την ανανέωση των συμβάσεων που συνήφθηκαν κατόπιν προσεγγίσεως του πελάτη στην κατοικία του. Οι διατάξεις που προβλέπει σχετικές ή γερμανική νομοθεσία ερμηνεύθηκαν διασταλτικώς σύμφωνα με την ερμηνεία που έδωσε το Δικαστήριο στην οδηγία 85/577/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 20ής Δεκεμβρίου 1985, για την προστασία των καταναλωτών κατά τη σύναψη συμβάσεων εκτός εμπορίου καταστήματος (ΕΕ L 372, σ. 31). Βλ. απόφαση του Bundesgerichtshof της 9ης Απριλίου 2002 (XI ZR 91/99, *Neue Juristische Wochenschrift* 2002, σ. 1881), κατόπιν της αποφάσεως του Δικαστηρίου της 13ης Δεκεμβρίου 2001, C-481/99, Heininger (Συλλογή 2001, σ. 1.9945).

73 — Το Δικαστήριο έκρινε ότι η υποχρέωση εξέτασης αυτεπαγγέλτως του ενδεχομένου εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου δεν ισχύει στην περίπτωση κατά την οποία ο εθνικός δικαστής υποχρεώνεται με τον τρόπο αυτό να εξέλθει των ορίων της διαφοράς, όπως αυτή προσδιορίστηκε από τους διαδίκους, ή να εξετάσει πραγματικά περιστατικά τα οποία δεν αποτέλεσαν αντικείμενο της ενώπιόν του συζήτησεως (βλ. προαναφερθείσα απόφαση Van Schijndel και Van Veen, σκέψεις 20 έως 22). Η τελευταία αυτή διευκρίνιση αφορά κυρίως τα ανώτατα δικαστήρια, καθώς αυτά αποφασίζουν κατά κανόνα επί νομικών ζητημάτων και όχι επί πραγματικών ζητημάτων. Πέραν αυτού, ο περιορισμός των αρμοδιοτήτων των ανωτάτων δικαστηρίων δεν κωλίζει ορισμένα εξ αυτών να ασκούν έναν «απ' ανάγκη» έλεγχο, λόγω προβολής μιστών πραγματικών και νομικών ισχυρισμών αναγινώσκας απόφαση εκδικασμένης επί της ουσίας (παραδείγματα επειδή δεν εξέτασε επαρκώς αν, λόγω ορισμένων πραγματικών στοιχείων τα οποία δεν υπόκεινται σε επίκριση εκ μέρους ανωτάτων δικαστηρίων, η εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου μπορούσε να δικαιολογηθεί την έκδοση διαφορετικής αποφάσεως. Βλ., σχετικά, Canivet, G., «Le rôle de la Cour de cassation française dans la construction d'une Europe du droit», στο *L'Europe du droit*, Conférence des notariats de l'Union européenne, Βρυξέλλες, 2002, σ. 153.

75. Η σημασία της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής που προβλέπει το άρθρο 234 ΕΚ υπογραμμίστηκε με έμφαση από το Δικαστήριο στην απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 1982, 283/81, Cilfit κ.λπ.⁷⁵. Ο λόγος για τον οποίο επιβλήθηκε η υποχρέωση αυτή είναι να αποτραπεί το ενδεχόμενο αναπτύξεως διαφορετικών νομολογιών εντός της Κοινότητας επί ζητημάτων του κοινοτικού δικαίου⁷⁶. Τα ανώτατα δικαστήρια υπέχουν υποχρέωση υποβολής προδικαστικών ερωτημάτων, ώστε να αποφευχθεί το ενδεχόμενο διατηρήσεως ή εμφανίσεως αποκλίσεων στις νομολογίες των κρατών μελών, ιδίως, μεταξύ των μη ανωτάτων δικαστηρίων ενός κράτους μέλους.

74 — Ο γενικός αυτός κανόνας τροποποιήθηκε για ορισμένους ειδικούς τομείς, οι οποίοι περιελήφθηκαν, δυνάμει της Συνθήκης του Άμστερνταμ, στο πεδίο εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου. Πρόκειται για όλους τους τομείς που εμπίπτουν στον τίτλο IV της Συνθήκης ΕΚ (θεωρήσεις, ασύλο, μετανάστευση, δικαστική συνεργασία των πολιτικών δικαστηρίων). Πράγματι, το άρθρο 68, παράγραφος 1, ΕΚ προβλέπει ότι τα δικαστήρια των οποίων οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικο μέσα του εσωτερικού δικαίου είναι τα μόνα αρμόδια να υποβάλλουν προδικαστικά ερωτήματα στους νέους τομείς του κοινοτικού δικαίου. Η αποτελεσματική αυτή αρμοδιότητα συνδυάζεται με την επιβολή αντίστοιχης υποχρέωσης παραπομπής. Το σύστημα αυτό ενισχύει ακόμη περισσότερο τη σημασία του έργου των ανωτάτων δικαστηρίων κατά την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου.

75 — Συλλογή 1982, σ. 3415.

76 — Ό.π.π. (σκέψη 7).

76. Από τις σκέψεις αυτές προκύπτει η ιδιαίτερη σημασία του ρόλου των εθνικών δικαστηρίων — και, πρωτίστως, των ανωτάτων δικαστηρίων — για την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου και την προστασία των δικαιωμάτων που οι ιδιώτες έλκουν εξ αυτού. Η ιδιαίτερη σημασία του ρόλου αυτού συνεπάγεται, ως αντιστάθμισμα, την αποδοχή της αρχής της ευθύνης του Δημοσίου για αποφάσεις ανωτάτων δικαστηρίων. Προς επίρρωση αυτής της παραδοχής — αν αυτό απαιτείται ακόμα — αρκεί να εξεταστεί η κρατούσα σήμερα στα κράτη μέλη κατάσταση ως προς το ζήτημα αυτό.

γ) Η κρατούσα στην εσωτερική έννομη τάξη των κρατών μελών κατάσταση ως προς την ευθύνη του Δημοσίου λόγω δικαστικών αποφάσεων

77. Εξ όσων γνωρίζω όλα τα κράτη μέλη δέχονται την αρχή της ευθύνης του Δημοσίου λόγω δικαστικών αποφάσεων. Όλα — πλην, επί του παρόντος της Ιρλανδίας ⁷⁷ — δέχονται την αρχή αυτή ως προς τις καθαυτό δικαστικές αποφάσεις, όταν αυτές έρχονται σε αντίθεση με τους εφαρμοστέους στην επικράτειά τους κανόνες δικαίου, ιδίως, σε περίπτωση προσβολής θεμελιωδών δικαιωμάτων.

78. Εντούτοις, το περιεχόμενο αυτής της αρχής ποικίλλει αναλόγως της φύσεως του παραβιασθέντος κανόνα δικαίου και/ή της προελεύσεως της δικαστικής αποφάσεως.

79. Ως προς τη φύση του κανόνα δικαίου, μόνο το Ηνωμένο Βασίλειο και το Βασίλειο των Κάτω Χωρών περιορίζουν σαφώς την ευθύνη του Δημοσίου στις περιπτώσεις παραβάσεως κανόνων που απορρέουν από το άρθρο 5 (σε περίπτωση στέρησης της ελευθερίας), ή το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ (που αφορούν τη διασφάλιση δίκαιης δίκης, *in procedendo*, δηλαδή πριν ακόμα διαμορφωθεί η δικαστική απόφαση και όχι *in judicando*, δηλαδή λόγω του περιεχομένου της αποφάσεως).

80. Όλα τα άλλα κράτη μέλη ⁷⁸ — πλην της Ελληνικής, της Πορτογαλικής και της Γαλλικής Δημοκρατίας, όπου η κατάσταση είναι υπό διαμόρφωση και λιγότερο σαφής — δέχονται την αρχή της ευθύνης του Δημοσίου, ανεξαρτήτως της φύσεως του παραβιασθέντος κανόνα δικαίου.

81. Όσον αφορά την προέλευση της δικαστικής αποφάσεως, μόνον η Αυστριακή Δημοκρατία και το Βασίλειο της Σουηδίας περιορίζουν την ευθύνη του Δημοσίου στις αποφάσεις που προέρχονται από τα συνήθη δικαστήρια, εξαιρουμένων των αποφάσεων των ανωτάτων δικαστηρίων. Η αποκλείουσα την ευθύνη του Δημοσίου λόγω αποφάσεων ανωτάτων δικαστηρίων σουηδική νομοθεσία πηγάζει, μάλλον, από το γεγονός ότι δεν υφίσταται εθνικό δικαστήριο ικανό να επι-

⁷⁷ — Εν αναμονή της εγκρίσεως σχετικού νομοσχεδίου (European Convention on Human Rights Bill, 2001).

⁷⁸ — Το Βασίλειο του Βελγίου, το Βασίλειο της Δανίας, η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, το Βασίλειο της Ισπανίας, η Ιταλική Δημοκρατία, το Μεγάλο Δουκάτο του Λουξεμβούργου, η Αυστριακή Δημοκρατία, η Δημοκρατία της Φινλανδίας και το Βασίλειο της Σουηδίας.

ληφθεί μιας αγωγής αποζημιώσεως τέτοιου είδους. Εντούτοις, αυτός ο αποκλεισμός της ευθύνης δεν ισχύει σε περίπτωση αποφάσεως την οποία ανακάλεσε ή μεταρρύθμισε το ίδιο το ανώτατο δικαστήριο.

82. Από αυτά τα στοιχεία συγκριτικού δικαίου προκύπτει ότι, παρά τις υφιστάμενες σήμερα αποκλίσεις, η αρχή της ευθύνης του Δημοσίου — λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου παραβιάζουσας κανόνα δικαίου — αναγνωρίζεται γενικώς από τα κράτη μέλη ή, εν πάση περιπτώσει, υφίσταται μια έντονη τάση αναγνώρισεως μιας τέτοιας ευθύνης.

83. Η αναγνώριση αυτή δεν έχει πάντοτε προέλευση κανονιστική (συνταγματική ή νομοθετική), αλλά και νομολογιακή προέλευση. Είναι ενδιαφέρον να υπογραμμιστεί ότι το Βασίλειο του Βελγίου είναι το μόνο κράτος μέλος όπου αναγνωρίστηκε, νομολογιακώς, η γενική αρχή της ευθύνης του Δημοσίου λόγω δικαστικών αποφάσεων. Η αρχή αυτή διατυπώθηκε σε απόφαση του Cour de cassation (Βέλγιο) της 19ης Δεκεμβρίου 1991, De Keyser⁷⁹, στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ ενός ιδιώτη και του Βελγικού Δημοσίου, κατόπιν δικαστικής απόφασεως, περιβεβλημένης με το κύρος του δεδικασμένου, επειδή με την απόφαση αυτή κηρύχθηκε αυτεπαγγέλτως μια εταιρία σε πτώχευση, κατά παράβαση των αρχών της δημοσιότητας και της εκατέρωθεν ακροάσεως. Το προαναφερθέν ανώτατο δικαστήριο έκρινε ότι «οι αρχές της διακρισεως των

εξουσιών, της ανεξαρτησίας της δικαστικής εξουσίας και των δικαστών που την εκφράζουν, καθώς και το κύρος του δεδικασμένου δεν συνεπάγονται ότι μπορεί το Δημόσιο να εξαιρεθεί, γενικώς, από την απορρέουσα εκ των προαναφερθεισών διατάξεων υποχρέωση (άρθρα 1382 και 1383 του Αστικού Κώδικα), να αποκαθιστά τη ζημία που προκάλεσε λόγω πταίσματός του ή λόγω πταίσματος των οργάνων του, στο πλαίσιο της απονομής της δικαιοσύνης, ιδίως κατά την τέλεση των πράξεων που συνιστούν το άμεσο αντικείμενο του δικαστικού λειτουργήματος».

84. Τέλος, έχει ενδιαφέρον να υπογραμμιστεί ότι στην Ιταλία η αρχή αυτή της ευθύνης, η οποία έχει καθιερωθεί νομοθετικώς, εφαρμόστηκε προσφάτως με απόφαση του Tribunale di Roma (Ιταλία) της 28ης Ιουνίου 2001 σε περίπτωση κατά την οποία το Corte suprema di cassazione παραβίασε το κοινοτικό δίκαιο⁸⁰.

85. Από την ανάλυση αυτή του συγκριτικού δικαίου προκύπτει ότι η αρχή της ευθύνης του Δημοσίου λόγω αποφάσεων ανωτάτων δικαστηρίων μπορεί να αναγνωριστεί ως γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου. Πράγματι, από πάγια νομολογία προκύπτει ότι, προκειμένου να αναγνωρίσει την ύπαρξη γενικής αρχής του δικαίου, το Δικαστήριο δεν απαιτεί να περιλαμβάνεται ο κανόνας αυτός σε όλες τις εθνικές έννομες τάξεις. Ομοίως, στερείται σημασίας η διαφοροποίηση του περιεχομένου και των προϋποθέσεων εφαρμογής του κανόνα στα διά-

79 — *Journal des tribunaux*, 1991, σ. 141. Βλ., επίσης, τις ενδιαφέρουσες προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Vela στην υπόθεση αυτή (*Journal des tribunaux*, 1992, σ. 142 έως 152), καθώς και τα σχόλια που δημοσιεύθηκαν για την υπόθεση αυτή σε ευρωπαϊκό επίπεδο (ιδίως στο *European Review of Private Law* 2, 1994, σ. 111 έως 140).

80 — *Giurisprudenza di merito*, 2002, σ. 360.

φορα κράτη μέλη. Το Δικαστήριο περιορίζει-ται στη διαπίστωση ότι ο κανόνας τυγχάνει γενικής αναγνώρισης και ότι, πέραν των διαφοροποιήσεων, οι εσωτερικές νομοθεσίες των κρατών μελών υποδηλώνουν την ύπαρξη κοινών κριτηρίων⁸¹.

86. Από το σύνολο των σκέψεων αυτών ως προς περιεχόμενο της αρχής της ευθύνης του Δημοσίου, ως προς τον ρόλο του εθνικού δικαστή και ως προς την κρατούσα στις έννομες τάξεις των κρατών μελών κατά-σταση, προκύπτει ότι το κοινοτικό δίκαιο επιβάλλει στα κράτη μέλη υποχρέωση απο-ζημιώσεως σε περίπτωση παραβίασεως του κοινοτικού δικαίου λόγω αποφάσεως ανω-τάτου δικαστηρίου. Το συμπέρασμα αυτό δεν έρχεται σε αντίθεση με τα κωλύματα που επικαλέστηκαν ορισμένοι από εκείνους που έλαβαν μέρος στην παρούσα διαδικασία.

2. Τα κωλύματα που επικαλέστηκαν ορι-σμένοι από τους μετασχόντες στην παρούσα διαδικασία δεν είναι ικανά να αποκλείσουν την ευθύνη του Δημοσίου για παραβίαση του κοινοτικού δικαίου λόγω αποφάσεως ανω-τάτου δικαστηρίου

87. Πολλά είναι τα κωλύματα που επικαλέ-στηκαν η Αυστριακή Δημοκρατία και οι κυβερνήσεις της Αυστρίας, της Γαλλίας και του Ηνωμένου Βασιλείου. Τα κωλύματα

αυτά αναφέρονται στην ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, στην προσέγγιση του συστήμα-τος ευθύνης των κρατών μελών με εκείνο της Κοινότητας, στην ισχύ του δεδικασμένου και στο αμερόληπτο του εθνικού δικαστή που θα κρίνει μια τέτοια αγωγή αποζημιώσεως. Θα εξετάσω τα διάφορα αυτά επιχειρήματα κατά την ανωτέρω εκτεθείσα σειρά.

α) Επί της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης

88. Επιβάλλεται να σημειωθεί ότι το επιχει-ρημα που αναφέρεται στην ανεξαρτησία της δικαιοσύνης είναι αλυσιτελές τόσο σε επί-πεδο κοινοτικού δικαίου, όσο και σε επίπεδο διεθνούς δικαίου. Όπως είναι γνωστό, στο διεθνές δίκαιο, ένα κράτος δεν μπορεί να επικαλεστεί τις ιδιομορφίες της συνταγματι-κής του οργάνωσης προκειμένου να απο-κλείσει τη θεμελίωση της ευθύνης του. Η κατάσταση αυτή αποτελεί έκφραση της γενικής αρχής κατά την οποία «τα συμβαλ-λόμενα μέρη δεν μπορούν να επικαλούνται διατάξεις της εσωτερικής τους νομοθεσίας προκειμένου να δικαιολογήσουν τη μη εκτέ-λεση της Συνθήκης»⁸². Επομένως, «η συ-μπεριφορά ενός κρατικού οργάνου — έστω ανεξάρτητου από την εκτελεστική εξου-σία — πρέπει να θεωρείται ως πράξη αυτού του κράτους»⁸³.

82 — Βλ. άρθρο 27 της Συμβάσεως της Βιέννης του 1969 περί του δικαίου των συνθηκών.

83 — Βλ. συμβουλευτική γνωμοδότηση του Διεθνούς Δικαστηρίου της 29ης Απριλίου 1999 επί διαφοράς μεταξύ του Οργανισμού Ηνωμέ-νων Εθνών και του κράτους της Μαλαισίας, κατόπιν παραβάσεως εκ μέρους των αρχών του εν λόγω κράτους, ιδίως εκ μέρους των δικα-στικών αρχών, της ετεροδικίας ενός ατόμου που είχε δικαίωμα να τη ζητήσει βάσει της Συμβάσεως του 1946 περί προνομίων και ασυλίων των Ηνωμένων Εθνών (σημείο 63).

81 — Βλ., σχετικώς, τις προτάσεις μου επί της υποθέσεως C-87/01 P, Επι-τροπή κατά CCRE (η οποία εκκρεμεί ενώπιον του Δικαστηρίου, σημεία 51 έως 53).

89. Το ίδιο συμβαίνει με το κοινοτικό δίκαιο. Πράγματι, το Δικαστήριο ομοιοτρόπως επαναλαμβάνει ότι «ένα κράτος μέλος δεν μπορεί να επικαλεστεί διατάξεις, πρακτικές ή καταστάσεις της εσωτερικής έννομης τάξεως, προκειμένου να δικαιολογήσει τη μη τήρηση των υποχρεώσεων και προθεσμιών που απορρέουν από κανόνες του κοινοτικού δικαίου»⁸⁴. Στο συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει το Δικαστήριο, σύμφωνα με πάγια νομολογία, είναι ότι «το ζήτημα της ευθύνης του κράτους μέλους στο πλαίσιο της κατά το άρθρο 169 της Συνθήκης διαδικασίας λόγω παραβάσεως κράτους μέλους θεμελιούται ανεξαρτήτως του ποιο όργανο προκάλεσε, με πράξη ή παράλειψή του, την παράβαση, έστω και αν πρόκειται για όργανο που κατά το Σύνταγμα είναι ανεξάρτητο»⁸⁵.

σχέση με ένα σύστημα ευθύνης του Δημοσίου⁸⁶.

91. Εξάλλου, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι παρόμοιοι λόγοι — όσο βάσιμοι και αν είναι — δεν παρεμπόδισαν, σε πολλά κράτη μέλη, την καθιέρωση ενός τέτοιου συστήματος ευθύνης του Δημοσίου.

β) Επί του παραλληλισμού μεταξύ του συστήματος ευθύνης των κρατών μελών και εκείνου της Κοινότητας

90. Εξάλλου, το ζήτημα της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης θα έπρεπε μάλλον να τεθεί σε σχέση με την καθιέρωση ενός συστήματος προσωπικής ευθύνης των δικαστών παρά σε

92. Ασφαλώς, ο καθορισμός των ουσιαστικών προϋποθέσεων για τη θεμελίωση της ευθύνης των κρατών μελών επηρεάζει τις προϋποθέσεις από τις οποίες εξαρτάται η θεμελίωση της ευθύνης της Κοινότητας. Στη νομολογία του Δικαστηρίου παρατηρείται μια διαδικασία αμοιβαίας προσεγγίσεως, την οποία κυρίως εκφράζει η προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*⁸⁷, όσον αφορά την ευθύνη των κρατών μελών, κατόπιν δε η απόφαση της 4ης Ιουλίου 2000, C-352/98 P, *Bergaderm* και *Goupil* κατά *Επιτροπής*⁸⁸, όσον αφορά την ευθύνη της Κοινότητας.

84 — Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 26ης Φεβρουαρίου 1976, 52/75, *Επιτροπή κατά Ιταλίας* (Συλλογή τόμος 1976, σ. 121, σκέψη 14) της 12ης Φεβρουαρίου 1987, 390/85, *Επιτροπή κατά Βελγίου* (Συλλογή 1987, σ. 761, σκέψη 7) της 12ης Μαρτίου 1987, 9/86, *Επιτροπή κατά Βελγίου* (Συλλογή 1987, σ. 1331, σκέψη 5), καθώς και, προσφάτως, της 8ης Μαρτίου 2001, C-276/98, *Επιτροπή κατά Πορτογαλίας* (Συλλογή 2001, σ. I-1699, σκέψη 20), και της 7ης Νοεμβρίου 2002, C-352/01, *Επιτροπή κατά Ισπανίας* (που δεν έχει δημοσιευθεί ακόμη στη Συλλογή 2002, σκέψη 8).

85 — Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 5ης Μαΐου 1970, 77/69, *Επιτροπή κατά Βελγίου* (Συλλογή τόμος 1969-1971, σ. 305, σκέψη 15), και της 18ης Νοεμβρίου 1970, 8/70, *Επιτροπή κατά Ιταλίας* (Συλλογή τόμος 1969-1971, σ. 525, σκέψη 9), σχετικά με παράβαση λόγω πράξεως του κοινοβουλευτικού οργάνου. Η νομολογία αυτή πρέπει να συσχετιστεί με την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με την υποχρέωση του εθνικού δικαστή να ερμηνεύει την εθνική του νομοθεσία κατά τρόπο σύμφωνο με μια οδηγία με το αιτιολογικό ότι «η υποχρέωση των κρατών μελών η οποία απορρέει από οδηγία, να επιτύχουν το αποτέλεσμα που αυτή επιδιώκει, καθώς και το καθήκον που αυτά έχουν, δυνάμει του άρθρου 5 της Συνθήκης [...], να λαμβάνουν κάθε γενικό ή ειδικό μέτρο κατάλληλο να εξασφαλίσει την εκπλήρωση της υποχρεώσεως αυτής, βαρύνει όλες τις αρχές των κρατών αυτών, συμπεριλαμβανομένων των δικαστηρίων στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους» (βλ. προαναφερθείσα απόφαση *Marks & Spencer*, σκέψη 24. Βλ., επίσης, απόφαση της 14ης Δεκεμβρίου 2000, C-344/98, *Masterfoods* κατά *HB* (Συλλογή 2000, σ. I-11369, σκέψη 49).

86 — Έτσι έγκρισε το *Cour de cassation* (Βέλγιο) στην προαναφερθείσα απόφαση *De Keyser* σύμφωνα με τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Velu επί του ζητήματος αυτού (*Journal des tribunaux*, 1992, σ. 142).

87 — Σκέψη 42.

88 — Συλλογή 2000, σ. I-5291 (σκέψεις 39 έως 47).

93. Εξάλλου, έχει ήδη αμφισβητηθεί η λειτουργία της κοινοτικής δικαιοσύνης, προβαλλομένου ως λόγου ότι το Πρωτοδικείο παραβίασε την αρχή της εύλογης προθεσμίας⁸⁹. Ο λόγος αυτός εξετάστηκε από το Δικαστήριο, υπό την ιδιότητά του του ανωτάτου δικαστηρίου της κοινοτικής εννόμου τάξεως.

γ) Επί του σεβασμού της ισχύος του ουσιαστικού δεδικασμένου

95. Επιβάλλεται να προσδιοριστεί το περιεχόμενο αυτής της έννοιας πριν συναχθούν τα σχετικά συμπεράσματα.

94. Πάντως, δεν ευσταθεί το συμπέρασμα ότι το καθεστώς ευθύνης των κρατών μελών και το καθεστώς ευθύνης της Κοινότητας είναι απολύτως παράλληλα. Πράγματι, στο παρόν στάδιο εξελίξεως του κοινοτικού δικαίου δεν μπορεί να θεμελιωθεί ευθύνη της Κοινότητας λόγω αποφάσεως του Δικαστηρίου, καθόσον αυτό αποτελεί το ανώτατο δικαστήριο της κοινοτικής εννόμου τάξεως. Η κατάσταση θα ήταν διαφορετική αν, ιδίως, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, ή η Ευρωπαϊκή Ένωση, προσχωρούσε στην ΕΣΔΑ και αποδεχόταν να υπαχθεί στον δικαστικό έλεγχο του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, όσον αφορά την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων κατά την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου⁹⁰.

96. *Res judicata pro veritate habetur*: το δεδικασμένο αντί της αληθείας έχειται. Την αρχή αυτή του ρωμαϊκού δικαίου αναγνωρίζουν όλα τα κράτη μέλη⁹¹, όπως και η κοινοτική έννομη τάξη. Αυτό σημαίνει ότι μια δικαστική απόφαση — επιλύουσα διαφορά — δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, παρότι μόνο διά της ασκήσεως των ενδίκων μέσων που προβλέπει η νομοθεσία. Επομένως, όταν εξαντληθούν τα ένδικα μέσα, μια τέτοια απόφαση (περιβεβλημένη την ισχύ του τυπικού δεδικασμένου) δεν μπορεί πλέον να αμφισβητηθεί διά της επαναλήψεως της ίδιας δίκης (αποκτά δηλαδή την ισχύ του ουσιαστικού δεδικασμένου). Όπως πολλές κυβερνήσεις υπογράμμισαν, θεμέλιο αυτής της αρχής αποτελεί η ανάγκη διασφάλισης της σταθερότητας των εννόμων σχέσεων διά του αποκλεισμού της διαρκούς επαναλήψεως των αμφισβητήσεων. Είναι, επομένως, αποτέλεσμα μιας διττής επιταγής: της ασφαλείας δικαίου και της χρηστής απονομής της δικαιοσύνης.

89 — Βλ., σχετικώς, αποφάσεις της 17ης Δεκεμβρίου 1998, C-185/95 P, *Baustahlgewebe* κατά Επιτροπής (Σύλλογος 1998, σ. I-8417), και της 15ης Οκτωβρίου 2002, C-238/99 P, C-244/99 P, C-245/99 P, C-247/99 P, C-250/99 P έως C-252/99 P και C-254/99 P, *Limburgse Vinyl Maatschappij* κ.λπ. κατά Επιτροπής (Σύλλογος 2002, σ. I-8375).

90 — Βλ., σχετικώς, γνωμοδότηση 2/94 του Δικαστηρίου της 28ης Μαρτίου 1996, επί σχεδίου προσχωρήσεως της Κοινότητας στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Σύλλογος 1996, σ. I-1759, σκέψεις 20, 21, 34 και 35).

91 — Βλ. προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Jacobs στην προαναφερθείσα υπόθεση *Peterbroeck* (σημείο 23). Τον ίδιο κανόνα δέχονται τα κράτη μέλη στον τομέα του ποινικού δικαίου υπό τη μορφή του αξιώματος *non bis in idem* (βλ. απόφαση της 11ης Φεβρουαρίου 2003, C-187/01 και C-385/01, *Gözütok* και *Brügge* (που δεν έχει ακόμα δημοσιευθεί στη Σύλλογος).

97. Ποιο είναι το συμπέρασμα που συνάγεται στο πλαίσιο της εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου; Μπορούν τα κράτη μέλη να επικαλεστούν την αρχή του ουσιαστικού δεδικασμένου προκειμένου να αντισταχθούν στην άσκηση αγωγής αποζημιώσεως κατά του Δημοσίου λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου εκδοθείσας κατά παραβίαση του κοινοτικού δικαίου; Ελλείπει σχετικής κοινοτικής ρυθμίσεως η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί στον χώρο της δικονομικής αυτονομίας των εθνικών συστημάτων και της αναγκαίας οριοθέτησής της, ώστε να διασφαλίζονται οι αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας.

αυτό προκειμένου να καθοδηγήσει σχετικώς τα εθνικά δικαστήρια⁹³.

99. Όπως προανέφερα, σε πολλά κράτη μέλη έχει γίνει δεκτό το δικαίωμα των ιδιωτών να ασκούν αγωγή αποζημιώσεως κατά του Δημοσίου, επικαλούμενοι παράβαση κανόνα της εσωτερικής νομοθεσίας από απόφαση ανωτάτου δικαστηρίου. Σύμφωνα με την αρχή της ισοδυναμίας, αυτά τα κράτη μέλη οφείλουν να αντιμετωπίζουν ομοίως τις στηριζόμενες στο κοινοτικό δίκαιο αγωγές.

98. Κατ' αρχάς, υπενθυμίζεται ότι, δύναμει πάγιας νομολογίας, «στα εθνικά δικαστήρια εναπόκειται να εξακριβώνουν κατά πόσον οι διαδικαστικές προϋποθέσεις που θέτει το εσωτερικό δίκαιο για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων που παρέχει στους πολίτες το κοινοτικό δίκαιο είναι σύμφωνες προς την αρχή της ισοδυναμίας»⁹², δηλαδή ότι δεν είναι λιγότερο ευνοϊκές από εκείνες που δίνουν ανάλογες προσφυγές εσωτερικής φύσεως. Πράγματι, τα εθνικά δικαστήρια είναι εκείνα που έχουν περισσότερο τη δυνατότητα να προβούν σε μια τέτοια εκτίμηση, καθόσον αυτή συνεπάγεται επακριβή γνώση των δικονομικών κανόνων του εσωτερικού δικαίου. Εντούτοις, το Δικαστήριο δεν παραλείπει να διατυπώνει, γενικώς, ορισμένες παρατηρήσεις ως προς το ζήτημα

100. Εξάλλου, επιβάλλεται να υπογραμμιστεί ότι κανένα κράτος μέλος δεν δικαιούται να προσδώσει στην αρχή της ισχύος του ουσιαστικού δεδικασμένου ευρύτερο περιεχόμενο προκειμένου περί αγωγών αποζημιώσεως στηριζομένων στο κοινοτικό δίκαιο σε σχέση με παρόμοιες αγωγές τις στηριζόμενες στην εσωτερική νομοθεσία.

101. Σύμφωνα με την κρατούσα παραδοσιακή αντίληψη, η ισχύς του δεδικασμένου — και, κατά συνέπεια, η ισχύς του ουσιαστικώς δεδικασμένου — εφαρμόζεται επί ορισμένων περιπτώσεων, όταν συντρέχει τριπλή ταυτότητα — αντικειμένου, αιτίας και διαδίκων — μεταξύ μιας ήδη εκδικασθείσας διαφοράς και μιας μεταγενέστερης διαφοράς. Συνεπώς, η ισχύς του δεδικασμένου είναι κατ' αρχήν,

92 — Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 10ης Ιουλίου 1997, C-261/95, *Palmisani* (Συλλογή 1997, σ. I-4025, σκέψη 33) της 1ης Δεκεμβρίου 1998, C-326/96, *Levez* (Συλλογή 1997, σ. I-7835, σκέψη 39), και της 16ης Μαΐου 2000, C-78/98, *Preston κ.λπ.* (Συλλογή 2000, σ. I-3201, σκέψη 56).

93 — Βλ. την παρατεθείσα στην υποσημείωση 92 νομολογία.

σχετική και όχι απόλυτη⁹⁴. Κατά συνέπεια, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι μια διαφορά — όπως αυτή στην κύρια δίκη — που έχει ως αντικείμενο την αποκατάσταση ζημίας προκληθείσας λόγω παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου και που θέτει ζήτημα ευθύνης του Δημοσίου, δεν πληροί την τριπλή αυτή προϋπόθεση ταυτότητας (η οποία είναι σωρευτική και όχι εναλλακτική).

102. Εξάλλου, αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η ισχύς του δεδικασμένου δεν απέτρεψε πολλά από τα κράτη μέλη να θεσπίσουν ένα σύστημα ευθύνης του Δημοσίου για δικαστικές αποφάσεις.

103. Συνεπώς, δυνάμει της αρχής της ισοδυναμίας, τα κράτη μέλη δεν μπορούν να επικαλεστούν την αρχή της ισχύος του ουσιαστικώς δεδικασμένου προκειμένου να αντιταχθούν, *a priori*, στην άσκηση μιας τέτοιας αγωγής αποζημιώσεως κατά του Δημοσίου.

94 — Η ισχύς του δεδικασμένου είναι, κατ' αρχήν, σχετική. Όσον αφορά το γαλλικό δίκαιο, βλ. άρθρο 1351 του αστικού κώδικα: *Tomasin, D., Essai sur l'autorité de la chose jugée en matière civile (me στοιχείο συγκριτικού δικαίου)*, Παρίσι, 1975, και *Couchez, «Procédure civile»*, Armand Colin, 11η έκδ. 2000, σ. 165. Όσον αφορά το ισπανικό δίκαιο, βλ. *Oliva Santos, A., Sobre la cosa juzgada (Civil, contencioso administrativo y penal, con examen de la jurisprudencia del Tribunal Constitucional)*, Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, SA, σ. 44 έως 57. Όσον αφορά το αυστριακό δίκαιο, βλ. άρθρο 411 ZPO. Η απόλυτη ισχύς του δεδικασμένου αφορά, κατά κανόνα, μόνο τις αποφάσεις με τις οποίες ακυρώνεται πράξη στο πλαίσιο του ελέγχου νομιμότητας. Βλ., μεταξύ άλλων, *Chapus, R., Droit du contentieux administratif*, 2η έκδ., Montchrestien, Παρίσι, 1990, σ. 587 έως 600. Αυτός ο κανόνας πρέπει να συσχετιστεί με εκείνον που ισχύει στο πλαίσιο της κοινοτικής ενόμου τάξεως για τις προσφυγές ακυρώσεως δυνάμει του άρθρου 230 ΕΚ.

Τούτο κατά μείζονα λόγο ισχύει για την αρχή της αποτελεσματικότητας⁹⁵.

104. Πράγματι, πρέπει να υπομνηστεί ότι τα κράτη μέλη υποχρεούνται να αποκαθιστούν τις ζημιές που υφίστανται οι ιδιώτες λόγω παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου καταλογιστές στα κράτη. Αυτή την αρχή διατύπωσε το Δικαστήριο στην προαναφερθείσα απόφαση *Francovich* κ.λπ.⁹⁶ και παγίως την επανέλαβε έκτοτε, ιδίως στην προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*⁹⁷. Συνεπώς, τα κράτη μέλη υποχρεούνται να μη καθιστούν πρακτικώς αδύνατη ή υπερβολικώς δυσχερή την άσκηση του δικαιώματος αποζημιώσεως, καθόσον πρόκειται για δικαίωμα το οποίο απορρέει από την κοινοτική έννομη τάξη. Είναι, επομένως, προφανές ότι ο αποκλεισμός ενός δικαιώματος ασκήσεως αγωγής αποζημιώσεως ισοδυναμεί με την άρνηση της υπάρξεως ενός τέτοιου δικαιώματος και έχει ως αναγκαία συνέπεια τη μη τήρηση της αρχής της αποτελεσματικότητας η οποία θέτει τα όρια της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών.

105. Επομένως, η αρχή της ισχύος του ουσιαστικώς δεδικασμένου δεν αποκλείει την υποχρέωση των κρατών μελών να αποκαθιστούν τις ζημιές που προκαλεί απόφαση

95 — Η αρχή της αποτελεσματικότητας σημαίνει ότι οι δικονομικές προϋποθέσεις προσφυγής στη δικαιοσύνη για τη διασφάλιση δικαιωμάτων τα οποία οι πολίτες έλκουν από το κοινοτικό δίκαιο δεν πρέπει να είναι τέτοιες ώστε να καθιστούν πρακτικώς αδύνατη ή υπερβολικώς δυσχερή την άσκηση αυτών των δικαιωμάτων.

96 — Σκέψη 37.

97 — Σκέψη 36.

ανωτάτου δικαστηρίου εκδοθείσα κατά παραβίαση του κοινοτικού δικαίου⁹⁸.

σε σχέση με τις επιταγές του άρθρου 6, παράγραφος 1, της ΕΣΔΑ⁹⁹.

106. Το συμπέρασμα αυτό κατά μείζονα λόγο ισχύει σε σχέση με την αρχή της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου. Δεν μπορεί να αντιταχθεί σε έναν ιδιώτη κανόνας της εθνικής νομοθεσίας, όπως ο κανόνας περί σεβασμού του ουσιαστικού δεδοκασμένου, προκειμένου να αποκλειστεί αγωγή αποζημιώσεως στηριζόμενη στο κοινοτικό δίκαιο.

108. Πράγματι, δυνάμει πάγιας νομολογίας, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων αποφαινεται ότι «το αδιάβλητο πρέπει να εκτιμάται βάσει μιας υποκειμενικής προσεγγίσεως, στο πλαίσιο της οποίας πρέπει να επιχειρείται να προσδιοριστεί η προσωπική πεποίθηση ενός συγκεκριμένου δικαστή σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, και όχι με βάση μια αντικειμενική προσέγγιση στο πλαίσιο της οποίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ο συγκεκριμένος δικαστής παρέχει επαρκείς εγγυήσεις ώστε να αποκλείεται κάθε εύλογη αμφιβολία», διευκρινίζοντας πάντως ότι «στον τομέα αυτό οι εντυπώσεις έχουν τη σημασία τους»¹⁰⁰.

δ) Επί των εγγυήσεων αμεροληψίας του εθνικού δικαστή

107. Θεωρώ ότι ευλόγως θα μπορούσε να τεθεί το ζήτημα αν ο εθνικός δικαστής — ο οποίος θα επιληφθεί της αγωγής αποζημιώσεως κατά του Δημοσίου λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου — παρέχει τις αναγκαίες εγγυήσεις αμεροληψίας

109. Πάντως, το λεπτό αυτό ζήτημα δεν είναι άγνωστο σε εκείνα τα κράτη μέλη τα οποία έχουν ήδη θεσπίσει σύστημα ευθύνης του Δημοσίου για αποφάσεις δικαστηρίων, περιλαμβανομένων των ανωτάτων δικαστηρίων.

110. Εξάλλου, όπως κατωτέρω θα τονίσω, δεν εναπόκειται στο Δικαστήριο να αποφανθεί επί του ζητήματος καθορισμού των αρμοδίων σχετικώς δικαστηρίων, καθόσον το ζήτημα αυτό κατ' εξοχήν υπάγεται στο πεδίο της αυτονομίας των κρατών μελών.

98 — Το συμπέρασμα αυτό δεν αναβαίνει προς την απόφαση του Δικαστηρίου της 1ης Ιουνίου 1999, C-126/97, *Eco Swiss* (Συλλογή 1999, σ. I-3055, σκέψεις 43 έως 48). Στην υπόθεση εκείνη οι αμφισβητούμενοι εθνικοί δικονομικοί κανόνες περιόριζαν τη δυνατότητα να ζητηθεί η ακύρωση μιας διαιτητικής αποφάσεως, το κύρος της οποίας αμφισβητήτο με βάση το άρθρο 85 ΕΚ, με τη διευκρίνιση ότι η απόφαση αυτή αποτελούσε ανάπτυξη μιας ενδιάμεσης διαιτητικής αποφάσεως, η οποία είχε περιβληθεί την ισχύ του δεδομένου, καθόσον δεν είχε αποτελέσει αντικείμενο προσφυγής ακυρώσεως εντός μιας ορισμένης προθεσμίας. Καίτοι το Δικαστήριο δέχθηκε αυτό τον δικονομικό κανόνα, στηριζόμενο στις αρχές που διέπουν το εθνικό δικονομικό σύστημα, όπως οι αρχές της ασφάλειας δικαίου και του σεβασμού της ισχύος του δεδομένου, που αποτελεί αναγκαιότητα της πρώτης, εντούτοις δεν μπορεί να συναχθεί ότι το ίδιο θα πρέπει να ισχύσει και στο πλαίσιο μιας αγωγής αποζημιώσεως, δεδομένου ότι αυτή δεν έχει ως αντικείμενο, ούτε αναγκαστικώς ως αποτέλεσμα, τη μεταρρύθμιση, αναθεώρηση ή εξοφάνση μιας δικαστικής αποφάσεως.

99 — Αυτή η επιταγή περί αμεροληψίας του δικαστή περιλαμβάνεται, επίσης, στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (άρθρο 47).

100 — Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις *Piersack* της 1ης Οκτωβρίου 1982 (σειρά Α, αριθ. 11, § 31), *De Cubber* της 26ης Οκτωβρίου 1984 (σειρά Α, αριθ. 86), *Hauschildt* της 24ης Μαΐου 1989 (σειρά Α, αριθ. 154, § 46), ή *Mc Gonnell* της 3ης Φεβρουαρίου 2000 (σειρά Α, αριθ. 2112). Βλ., σχετικώς, τις προτάσεις μου επί της προαναφερθείσας υποθέσεως *Baustahlgewebe* κατά Επιτροπής (σημείο 67).

111. Τέλος, μια εγγύηση αμεροληψίας θα μπορούσε να αντληθεί από τον μηχανισμό της δικαστικής συνεργασίας που συνιστά η προδικαστική παραπομπή. Πράγματι, προς άρση κάθε εύλογης αμφιβολίας ως προς την αμεροληψία του, ο εθνικός δικαστής θα μπορούσε να κάνει χρήση της δυνατότητας υποβολής προδικαστικού ερωτήματος, παραπέμποντας έτσι στο Δικαστήριο το ζήτημα αν το ανώτατο δικαστήριο για το οποίο πρόκειται παραβίασε και κατά πόσο το κοινοτικό δίκαιο. Η χρήση μιας τέτοιας διαδικασίας παρουσιάζει ένα διπλό πλεονέκτημα, καθόσον αφενός αίρει οποιαδήποτε εύλογη αμφιβολία ως προς το αμερόληπτο του εθνικού δικαστή και, αφετέρου, υποβοηθεί τον δικαστή αυτόν στο λεπτό του έργο αποκλείοντας το ενδεχόμενο πεπλανημένης εκτίμησης.

112. Σ' αυτό το πλαίσιο, το έργο που καλείται να επιτελέσει το Δικαστήριο — ως διεθνές δικαστήριο ανεξάρτητο των εθνικών δικαστηρίων — προσομοιάζει προς το έργο του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στο πλαίσιο της εξέτασής ατομικών προσφυγών. Εντούτοις, θα ήταν υπερβολή να θεωρηθεί ότι μια τέτοια κατάσταση οδηγεί στη θέσπιση ενός επιπλέον δικαιώματος προσφυγής, δηλαδή να μετατραπεί το Δικαστήριο σε έσχατο βαθμό δικαιοδοσίας. Πράγματι, δεν πρόκειται για τη θέσπιση ενός μηχανισμού αυτόματης προδικαστικής παραπομπής, αλλά για την υπόμνηση μιας δυνατότητας παραπομπής. Αυτός ο τύπος προδικαστικής παραπομπής δεν αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, παρά την έκφραση ενός μηχανισμού δικαστικής συνεργασίας διαπνεόμενου από ένα πνεύμα διαλόγου και αμοιβαίας εμπιστοσύνης δικαστή προς δικαστή.

113. Το επιχείρημα αυτό περί εγγυήσεων αμεροληψίας του εθνικού δικαστή, όπως και τα επιχειρήματα που αφορούν την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, τον παραλληλισμό με το σύστημα ευθύνης της Κοινότητας ή την ισχύ του ουσιαστικώς δεδουλευμένου, δεν μπορούν να αποκλείσουν την καθιέρωση της αρχής της ευθύνης του Δημοσίου για παραβίαση του κοινοτικού δικαίου λόγω αποφάσεων ανωτάτου δικαστηρίου.

114. Συνεπώς, στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι η αρχή κατά την οποία τα κράτη μέλη υποχρεούνται να αποκαθιστούν τις ζημιές που υφίστανται οι ιδιώτες λόγω παραβιάσεων του κοινοτικού δικαίου καταλογιστέων στα κράτη ισχύει και στην περίπτωση που η προσαπτόμενη παραβίαση αποδίδεται σε ανώτατο δικαστήριο.

VI — Επί των ουσιαστικών προϋποθέσεων που απαιτούνται για τη θεμελίωση ευθύνης του Δημοσίου λόγω παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου εκ μέρους ανωτάτου δικαστηρίου

115. Πριν διατυπώσω τις παρατηρήσεις μου επί της συγκεκριμένης υποθέσεως, θα ήθελα να περιγράψω συνοπτικώς το σύστημα ευθύνης του Δημοσίου λόγω αποφάσεων ανωτάτου δικαστηρίου.

A — Παρατηρήσεις των μετεχόντων στη δίκη

116. Οι μετέχοντες στη δίκη οι οποίοι διατύπωσαν παρατηρήσεις επί του ζητήματος αυτού τάχθηκαν υπέρ ενός ειδικού συστήματος ευθύνης, αυστηρού και περιοριζόμενου σε εξαιρετικές περιπτώσεις, ή μάλλον σε πολύ εξαιρετικές περιπτώσεις.

117. Κατά τη Γερμανική Κυβέρνηση, η θεμελίωση ευθύνης του Δημοσίου προϋποθέτει το να μη μπορεί αντικειμενικώς να στηριχθεί η απόφαση του ανωτάτου δικαστηρίου και να συνιστά αυτή εκ προθέσεως παραβίαση του κοινοτικού δικαίου.

118. Κατά την Ολλανδική Κυβέρνηση, ζήτημα ευθύνης του Δημοσίου πρέπει να τίθεται σε περίπτωση πρόδηλης και κατάφωρης παραβίασης της υποχρεώσεως προδικαστικής παραπομπής, στο πλαίσιο της διαδικασίας εκδόσεως μιας δικαστικής αποφάσεως. Ειδικότερα, η προβαλλόμενη παραβίαση της υποχρεώσεως προδικαστικής παραπομπής πρέπει να κρίνεται σε σχέση με την υφιστάμενη κατά τον χρόνο εκδόσεως της δικαστικής αποφάσεως κατάσταση. Με την άποψη αυτή συμφωνεί, εν μέρει, και ο G. Köbler.

119. Κατά την Επιτροπή, η θεμελίωση ευθύνης του Δημοσίου πρέπει να καλύπτει την περίπτωση κατάφωρης παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου, όταν το ανώτατο δικαστήριο προδήλως καταχράται της εξουσίας του ή προφανώς παραβλέπει την έννοια και

τη σημασία του κοινοτικού δικαίου. Μια τέτοια παραβίαση αφορά, κυρίως, την περίπτωση μη τηρήσεως της υποχρεώσεως προδικαστικής παραπομπής.

B — Ανάλυση

120. Αρχικώς, το ζήτημα που ανακύπτει είναι το ακόλουθο: ο καθορισμός των ουσιαστικών προϋποθέσεων θεμελιώσεως μιας τέτοιας ευθύνης αποτελεί ζήτημα του εθνικού ή του κοινοτικού δικαίου;

121. Θεωρώ ότι η απλή παραπομπή του ζητήματος στο εθνικό δίκαιο θα παρουσίαζε σημαντικά μειονεκτήματα όσον αφορά τη συνεπή και αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων που έλκουν οι πολίτες από το κοινοτικό δίκαιο, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και το δικαίωμα αποζημιώσεως. Πράγματι, όπως υπογράμμισε ο γενικός εισαγγελέας Tesouro στις προτάσεις του επί της προαναφερθείσας υποθέσεως Brasserie du pêcheur και Factortame, «μια απλή παραπομπή στο εθνικό δίκαιο θα ενείχε τον κίνδυνο να επικυρώσει ένα σύστημα ανισότητας, καθόσον, για μία και την αυτή παράβαση, οι κοινοτικοί πολίτες θα ετύγγχαναν διαφορετικών εγγυήσεων, ίσως δε και ουδεμιάς εγγυήσεως»¹⁰¹. Συνεπώς: «για να εξασφαλίζεται η προστασία υπό μορφήν αποζημιώσεως σε όλα τα κράτη μέλη κατά τρόπο — αν όχι ομοιόμορφο — τουλάχιστον ομοιογενή, είναι απαραίτητο τις ελάχιστες προϋποθέσεις του δικαιώματος αποζη-

101 — Σημείο 49.

μώσεως να τις ορίζει το ίδιο το κοινοτικό δίκαιο»¹⁰². Δεν μπορώ παρά να συμφωνήσω με τις σκέψεις αυτές. Αυτό, ακριβώς, επιχείρησε το Δικαστήριο στην προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*, όσον αφορά την ευθύνη του Δημοσίου για νομοθετική πράξη, επιβεβαιώνοντας την προαναφερθείσα νομολογία *Francovich* κ.λπ.

κράτους και της βλάβης που υπέστησαν οι ζημωθέντες»¹⁰³. Απομένει να προσδιοριστούν η έννοια και το περιεχόμενο αυτών των τριών ουσιαστικών προϋποθέσεων θεμελίωσης ευθύνης του Δημοσίου για αποφάσεις ανωτάτων δικαστηρίων, με την υπόμνηση ότι πρόκειται για ελάχιστες προϋποθέσεις. Οι προϋποθέσεις αυτές δεν αποκλείουν θεμελίωση της ευθύνης του Δημοσίου υπό λιγότερο περιοριστικές προϋποθέσεις βάσει του εθνικού δικαίου¹⁰⁴.

122. Επιβάλλεται, επομένως, να εξεταστεί υπό ποιες ελάχιστες «κοινοτικές» προϋποθέσεις μπορεί να θεμελιωθεί η ευθύνη του Δημοσίου για αποφάσεις ανωτάτων δικαστηρίων του. Αρκεί η απλή αναλογική εφαρμογή των προϋποθέσεων που καθόρισε το Δικαστήριο για τη νομοθετική ή την εκτελεστική εξουσία; Κατά την άποψή μου, η απάντηση πρέπει να είναι αρνητική, δεδομένης της ιδιομορφίας του δικαστικού λειτουργήματος. Εντούτοις, πρέπει να εξασφαλιστεί και μια ορισμένη συνέπεια με τα συστήματα που καθορίστηκαν για τα άλλα δύο αυτά όργανα του κράτους και τα οποία έχουν ήδη εφαρμοστεί επανειλημμένως.

1. Η φύση του παραβιασθέντος κανόνα

124. Κατά κοινή αποδοχή η προϋπόθεση κατά την οποία ο παραβιασθείς κανόνας πρέπει να αποσκοπεί στην παροχή δικαιωμάτων στους ιδιώτες δεν σημαίνει ότι αυτός πρέπει οπωσδήποτε να έχει άμεσο αποτέλεσμα. Αρκεί ο κανόνας αυτός να παρέχει δικαιώματα στους ιδιώτες και το περιεχόμενο των δικαιωμάτων αυτών να μπορεί να προσδιοριστεί με επαρκή ακρίβεια (βάσει των διατάξεων του συγκεκριμένου κανόνα)¹⁰⁵. Το άμεσο αποτέλεσμα του συγκεκριμένου κανόνα δεν είναι αναγκαίο, είναι όμως επαρκές προς πλήρωση αυτής της προϋποθέσεως. Κατά την άποψή μου, η προϋπόθεση αυτή για τη θεμελίωση ευθύνης του Δημοσίου για πράξη της νομοθετικής ή της εκτελεστικής εξουσίας μπορεί κατ' αναλογία να μεταφερθεί στην περίπτωση της ευθύνης λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου.

123. Χρησιμοποιώντας συνήθως την ίδια διατύπωση το Δικαστήριο έθεσε την αρχή κατά την οποία «αναγνωρίζεται δικαίωμα αποζημίωσης, εφόσον συντρέχουν τρεις προϋποθέσεις, ότι δηλαδή ο παραβιαζόμενος κανόνας δικαίον αποσκοπεί στην απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες, ότι η παράβαση είναι κατάφωρη και, τέλος, ότι υφίσταται άμεση αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της παραβιάσεως της υποχρεώσεως του

103 — Βλ. προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame* (σκέψη 51).

104 — Όπ.π. (σκέψεις 66 και 74).

105 — Βλ., ιδίως, προαναφερθείσες αποφάσεις *Francovich* κ.λπ. (σκέψεις 40 και 44) και *Dillenkofer* κ.λπ. (σκέψεις 33 έως 46), καθώς και την απόφαση της 15ης Ιουνίου 1999, C-140/97, *Reichberger* κ.λπ. (Συλλογή 1999, σ. I-3499, σκέψεις 22 και 23).

125. Εξάλλου, θεωρώ ότι η ευθύνη του Δημοσίου λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στην περίπτωση παραβιάσεως υπέρτερου κανόνα δικαίου, αποκλεισμένων όλων των άλλων. Πολλά είναι τα επιχειρήματα που μπορούν να προβληθούν υπέρ αυτής της απόψεως.

126. Κατ' αρχάς, ο καθορισμός του υπέρτερου χαρακτηριστήρα ενός κανόνα δικαίου δεν είναι πάντοτε εύκολος, ιδίως στο πλαίσιο ενός νομικού συστήματος όπως το κοινοτικό δίκαιο όπου δεν υπάρχει ιεράρχηση των κανόνων δικαίου¹⁰⁶.

127. Εξάλλου, η προϋπόθεση η σχετική με την ιεραρχική υπεροχή του παραβιασθέντος κανόνα, την οποία το Δικαστήριο διατύπωσε πριν από αρκετά έτη σε σχέση με την εξωσυμβατική ευθύνη της Κοινότητας, έχει σήμερα εγκαταλειφθεί, κατόπιν της εκδόσεως της προαναφερθείσας αποφάσεως *Bergaderm και Goupil* κατά Επιτροπής, ώστε να γίνεται πλέον λόγος για εναρμόνιση των δύο συστημάτων ευθύνης (Κοινότητας — κρατών μελών)¹⁰⁷.

128. Τέλος, έναντι αυτής της λογικής που επιβάλλει τη σύγκλιση των συστημάτων ευθύνης, θα ήταν σήμερα παράδοξο να επιβληθεί μια τέτοια προϋπόθεση. Πράγματι, όπως «η προστασία των δικαιωμάτων τα οποία αντλούν οι ιδιώτες από το κοινοτικό δίκαιο δεν μπορεί να ποικίλλει αναλόγως του

αν η πρόξενος της ζημίας αρχή είναι εθνική ή κοινοτική»¹⁰⁸, ομοίως θα έπρεπε να συμβαίνει το ίδιο μεταξύ των διαφόρων οργάνων του κράτους, υπό την επιφύλαξη ορισμένων προσαρμογών επιβαλλομένων από την ιδιομορφία του συγκεκριμένου λειτουργήματος.

129. Μετά τις διευκρινίσεις αυτές ως προς τη φύση του παραβιασθέντος κανόνα κοινοτικού δικαίου, επιβάλλεται να καθοριστούν οι προϋποθέσεις τις οποίες πρέπει να πληροί η παραβίαση του κοινοτικού δικαίου προκειμένου να θεμελιωθεί επ' αυτής δικαίωμα αποζημιώσεως.

2. Η φύση της παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου

130. Από την προαναφερθείσα απόφαση *Francovich* κ.λπ. προκύπτει ότι «ενώ η ευθύνη του κράτους επιβάλλεται από το κοινοτικό δίκαιο, οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες γεννάται το δικαίωμα αποζημιώσεως εξαρτώνται από τη φύση της παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου στην οποία οφείλεται η προκληθείσα ζημία»¹⁰⁹.

131. Η προϋπόθεση αυτή, η σχετική με τη φύση της παραβιάσεως, διευκρινίστηκε περαιτέρω από το Δικαστήριο στην προ-

106 — Βλ., υπό την έννοια αυτή, προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Tesouro στην προαναφερθείσα υπόθεση *Brasserie du pêcheur και Factortame* (σημεία 71 και 72).

107 — Σκέψη 42.

108 — Βλ. προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur και Factortame* (σκέψη 42).

109 — Σκέψη 38.

αναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*. Στη λογική προέκταση της νομολογίας του περί των προϋποθέσεων θεμελιώσας εξωσυμβατικής ευθύνης της Κοινότητας λόγω της νομοθετικής της δραστηριότητας, το Δικαστήριο διέκρινε τις ακόλουθες δύο περιπτώσεις.

132. Πρώτον, την περίπτωση κατά την οποία το οικείο κράτος μέλος, κατά τον χρόνο της παραβίασεως, δεν είχε να αντιμετωπίσει διαφορετικές επιλογές ως προς το περιεχόμενο του κανόνα και διέθετε εξαιρετικά περιορισμένο έως ανύπαρκτο περιθώριο εκτιμήσεως, η απλή παραβίαση του κοινοτικού δικαίου αρκεί για τη διαπίστωση της συνδρομής κατάφωρης παραβίασης. Αυτό συμβαίνει στην περίπτωση κατά την οποία το κοινοτικό δίκαιο επιβάλλει στον εθνικό νομοθέτη, σε τομέα ρυθμιζόμενο από το κοινοτικό δίκαιο, υποχρεώσεις αποτελέσματος ή υποχρεώσεις συμπεριφοράς (όπως η μεταφορά στην εσωτερική έννομη τάξη εντός ταχτής προθεσμίας των διατάξεων μας οδηγίας)¹¹⁰ ή αποχής. Την ευρεία αυτή έννοια της ευθύνης του κράτους την έχει επανειλημμένως χρησιμοποιήσει το Δικαστήριο, ιδίως σε περιπτώσεις παραλείψεως μεταφοράς στην εσωτερική έννομη τάξη μας οδηγίας¹¹¹, μιας μεταφοράς η οποία δεν λαμβάνει υπόψη τις διαχρονικές συνέπειες μιας οδηγίας¹¹², της αργήσεως της διοικήσεως να χορηγήσει άδεια εκμεταλλεύσεως, ενώ η χορήγηση μιας τέτοιας άδειας θα έπρεπε να γίνεται σχεδόν αυτομάτως, ενόψει της υπάρξεως οδηγιών εναρμονίσεως στον οικείο τομέα¹¹³.

133. Δεύτερον, στην περίπτωση κατά την οποία κράτος μέλος ενεργεί σε τομέα στον οποίο διαθέτει ευρεία εξουσία εκτιμήσεως, η ευθύνη του μπορεί να θεμελιωθεί μόνο σε περίπτωση κατάφωρης παραβιάσεως, όταν δηλαδή κατά την άσκηση της κανονιστικής του αρμοδιότητας παρέβη προδήλως και καταφώρως τα όρια που επιβάλλεται να τηρεί κατά την άσκηση των εξουσιών του¹¹⁴.

134. Πάντως, μπορεί να αμφισβητηθεί το νόημα μιας τέτοιας διακρίσεως σήμερα μετά την πρόσφατη εξέλιξη της νομολογίας του Δικαστηρίου περί ευθύνης του Δημοσίου για πράξεις της νομοθετικής ή της εκτελεστικής εξουσίας.

135. Πράγματι, στην πρώτη εκ των εξεταζομένων στην προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame* περιπτώσεων, δηλαδή στην περίπτωση που τα κράτη μέλη διαθέτουν ένα εξαιρετικά περιορισμένο, έως ανύπαρκτο, περιθώριο εκτιμήσεως, η εκ μέρους του Δικαστηρίου διαπίστωση της υπάρξεως μιας κατάφωρης παραβιάσεως στηρίζεται συνεχώς και λιγότερο στη διαπίστωση μιας απλής παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου. Αντιθέτως, συνεχώς και περισσότερο το Δικαστήριο στηρίζεται σε κριτήρια όμοια με εκείνα που χρησιμοποιεί στη δεύτερη εκ των εξεταζομένων στην προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame* περιπτώσεων, δηλαδή στην περίπτωση που τα κράτη μέλη διαθέτουν ευρεία εξουσία εκτιμήσεως.

110 — Βλ. προαναφερθείσα απόφαση *Franovich* κ.λπ. (σκέψη 46 αναφερόμενη στη διαπιστωθείσα στην υπόθεση εκείνη παράλειψη μεταφοράς στην εσωτερική έννομη τάξη).

111 — Προαναφερθείσα απόφαση *Dillenkofer* κ.λπ. (σκέψη 26).

112 — Προαναφερθείσα απόφαση *Reichberger* κ.λπ. (σκέψη 51).

113 — Προαναφερθείσα απόφαση *Hedley Lomas* (σκέψεις 18, 28 και 29).

114 — Βλ. προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame* (σκέψεις 45, 47, 51 και 55).

136. Πράγματι, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι «απλή παραβίαση του κοινοτικού δικαίου από ένα κράτος μέλος μπορεί να συνιστά κατάφωρη παραβίαση, αλλά δεν συνιστά κατ' ανάγκη τέτοια παραβίαση»¹¹⁵. Το Δικαστήριο προσέθεσε ότι, «[γ]ια να καθοριστεί αν η παραβίαση αυτή του κοινοτικού δικαίου συνιστά κατάφωρη παραβίαση, το εθνικό δικαστήριο που έχει επιληφθεί αγωγής αποζημιώσεως πρέπει να λάβει υπόψη όλα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την περίπτωση που έχει υποβληθεί στην κρίση του»¹¹⁶. Όπως διευκρίνισε το Δικαστήριο «[μ]εταξύ των στοιχείων αυτών περιλαμβάνονται κυρίως ο βαθμός σαφήνειας και ακρίβειας του παραβιαζόμενου κανόνα¹¹⁷, ο εκούσιος ή ακούσιος χαρακτήρας της διαπραχθείσας παραβιάσεως ή της προκληθείσας ζημίας, το συγγνωστόν ή ασύγνωστον ενδεχομένης νομικής πλάνης, το γεγονός ότι η στάση ενός κοινοτικού οργάνου μπορεί να συνετέλεσε στην παράλειψη, τη θέσπιση ή τη διατήρηση αντιθέτων προς το κοινοτικό δίκαιο εθνικών μέτρων ή πρακτικών»¹¹⁸. Είναι ενδιαφέρουσα η διαπίστωση ότι τα στοιχεία αυτά είναι, από πάσης απόψεως, ταυτόσημα με εκείνα που διατυπώθηκαν στην προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*, για

περίπτωση στην οποία ο νομοθέτης διαθέτει ευρεία εξουσία εκτιμήσεως¹¹⁹.

137. Τη νομολογία αυτή επιβεβαίωσε η προαναφερθείσα απόφαση *Larsy*¹²⁰, αναφορικά με τη χορήγηση εκ μέρους των βελγικών διοικητικών αρχών συντάξεως λόγω συμπληρώσεως συντάξιμου χρόνου σε αυτοτελώς απασχολούμενο εργαζόμενο. Στην απόφαση αυτή το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι το αρμόδιο εθνικό όργανο δεν είχε να αντιμετωπίσει καμία επιλογή κανονιστικού περιεχομένου¹²¹.

138. Υπό τις προϋποθέσεις αυτές, στο παρόν στάδιο εξελίξεως της νομολογίας του Δικαστηρίου, θεωρώ ότι παρέλκει να προσδιοριστεί αν το κράτος διαθέτει, κατά την άσκηση του δικαστικού λειτουργήματος, ευρεία ή μη εξουσία εκτιμήσεως. Αντιθέτως, επιβάλλεται να καθορισθεί αν τα στοιχεία που χρησιμοποιεί το Δικαστήριο προκειμένου να εκτιμήσει την ύπαρξη μιας κατάφωρης παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου, καταλογιστέας στη νομοθετική ή την εκτελεστική εξουσία, μπορούν εξ ολοκλήρου ή μερικώς να μεταφερθούν στην περίπτωση παραβιάσεως καταλογιστέας σε ανώτατο δικαστήριο.

139. Κατά την άποψή μου, το αποφασιστικό κριτήριο έγκειται στον συγγνωστό ή ασύγνωστο χαρακτήρα της συγκεκριμένης νομικής πλάνης. Ο χαρακτηρισμός αυτός μπορεί

115 — Προαναφερθείσα απόφαση *Haim* (σκέψη 41). Η διαφορά ήταν μεταξύ ενός οδοντίαρου και μιας γερμανικής ενώσεως συμβεβλημένων οδοντιάτρων, κατόπιν αγωγής της δεύτερης να εγγράψει τον πρώτο στον κατάλογο οδοντιάτρων, ώστε να μπορεί να ασκεί στη συνέχεια να συμψηφιστεί με ταμείο υγείας. Ο ενδιαφερόμενος άσκησε αγωγή αποζημιώσεως κατά του Δημοσίου, για πράξη της διοικήσεως, ζιτώντας αποζημίωση για διαφυγόν κέρδος. Το Δικαστήριο δεν διευκρίνισε αν επρόκειτο για την πρώτη ή τη δεύτερη από τις περιπτώσεις που εξετάστηκαν στην προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*. Έκρινε ότι απόκειται στο αιτούν δικαστήριο να αποφασίσει, με τη διευκρίνιση ότι η ύπαρξη και η έκταση του περιθωρίου εκτιμήσεως του οικείου κράτους μέλους πρέπει να καθοριστούν λαμβανομένου υπόψη του κοινοτικού δικαίου και όχι λαμβανομένου υπόψη του εθνικού δικαίου (σκέψη 40).

116 — Ό.π. (σκέψη 42).

117 — Το στοιχείο αυτό ελήφθη υπόψη στην προαναφερθείσα απόφαση *Recherberger* κ.λπ. (σκέψεις 50 και 51), αναφορικά με τη μεταφορά οδής χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι διαγραφές της συνέπειας (προς συσχέτισμό με την προαναφερθείσα υπόθεση *Dillenkofers* κ.λπ.), καθώς και στην προαναφερθείσα απόφαση *Stockholm Lindöpark* (σκέψεις 39 και 40). Στις δύο αυτές αποφάσεις το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι το οικείο κράτος μέλος δεν είχε να αντιμετωπίσει επιλογές ως προς το περιεχόμενο του κανόνα. Επομένως, επρόκειτο για την πρώτη από τις περιπτώσεις που εξετάστηκαν στην προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur* και *Factortame*.

118 — Προαναφερθείσα απόφαση *Haim* (σκέψη 43).

119 — Σκέψη 56.

120 — Σκέψη 39.

121 — Σκέψη 41.

να εξαρτάται είτε από τον βαθμό σαφήνειας και ακρίβειας του παραβιασθέντος κανόνα δικαίου, είτε από την ύπαρξη ή από το περιεχόμενο της σχετικής νομολογίας του Δικαστηρίου. Μπορεί, σχετικώς, να παρατεθεί σειρά παραδειγμάτων.

140. Μπορεί, για παράδειγμα, να θεμελιωθεί ευθύνη του Δημοσίου στην περίπτωση εκδόσεως εκ μέρους ανωτάτου δικαστηρίου αποφάσεως αντίθετης προς τις διατάξεις του κοινοτικού δικαίου, καίτοι η έννοια και το περιεχόμενο αυτών των διατάξεων είναι σαφή. Αυτό συμβαίνει στην περίπτωση που το γράμμα των συγκεκριμένων διατάξεων είναι σαφές και ακριβές από όλες τις απόψεις, χωρίς να δικαιολογεί αμφιβολίες, ώστε τελικώς να μην απαιτείται καμία ερμηνευτική εργασία, παρά μόνον η απλή εφαρμογή της διατάξεως.

141. Ευθύνη του Δημοσίου μπορεί, επίσης, να θεμελιωθεί στην περίπτωση κατά την οποία το ανώτατο δικαστήριο εκδίδει απόφαση προδήλως αντίθετη προς τη νομολογία του Δικαστηρίου, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί κατά την ημέρα εκδόσεως της συγκεκριμένης αποφάσεως. Πράγματι, οι αποφάσεις του Δικαστηρίου, ιδίως εκείνες που εκδίδονται στο πλαίσιο της προδικαστικής διαδικασίας, δεσμεύουν αναγκαστικώς τα εθνικά δικαστήρια ως προς την ερμηνεία των διατάξεων του κοινοτικού δικαίου¹²². Τα εθνικά δικαστήρια δεν μπορούν να αποκλίνουν από τη νομολογία του Δικαστηρίου. Έχουν απλώς τη δυνατότητα να υποβάλουν προδικαστικό ερώτημα ζητώντας τις ανα-

γκαίες διευκρινίσεις για την επίλυση της εκκρεμούσας ενώπιόν τους διαφοράς¹²³.

142. Αντιθέτως, δεν μπορεί να θεμελιωθεί ευθύνη του Δημοσίου για απόφαση ανωτάτου δικαστηρίου αντίθετη προς νομολογία του Δικαστηρίου διατυπωθείσα μετά την έκδοσή της, ενώ η απόφαση είναι σύμφωνη με τη νομολογία όπως αυτή είχε διαμορφωθεί κατά τον χρόνο εκδόσεώς της, ιδίως όταν ευλόγως μπορούσε να θεωρηθεί ότι η νομολογία αυτή είχε παγιωθεί. Πράγματι, σε μια τέτοια περίπτωση, αν υποτεθεί ότι συντρέχει νομική πλάνη, δεν μπορεί να προσαφθεί στο ανώτατο δικαστήριο ότι παραβίασε μια από τις υποχρεώσεις του, καθόσον αυτό δικαίως στηρίχθηκε στην υφιστάμενη νομολογία κατά την ημέρα εκδόσεως της αποφάσεώς του. Θεωρώ ότι η ανάλυση αυτή δεν είναι ασυμβίβαστη με τα διαχρονικά αποτελέσματα των προδικαστικών αποφάσεων περί ερμηνείας του κοινοτικού δικαίου.

122 — Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 24ης Ιουνίου 1969, 29/68, *Milch-, Fett- und Eierkontor* (Συλλογή τόμος 1969-1971, σ. 49, σκέψη 3), και της 3ης Φεβρουαρίου 1977, 52/76, *Benedetti* (Συλλογή τόμος 1977, σ. 63, σκέψη 26).

123 — Ένα εθνικό δικαστήριο έχει τη δυνατότητα ή την υποχρέωση να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα, έστω και αν αυτό έχει ήδη υποβληθεί στο πλαίσιο της αυτής διαφοράς. Η δυνατότητα αυτή υπογραμμίστηκε στην προαναφερθείσα απόφαση *Milch-, Fett- und Eierkontor* (σκέψη 3). Το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι μπορεί να δικαιολογηθεί δεύτερη προδικαστική παραπομπή «όταν το εθνικό δικαστήριο προσκομίσει σε δυσχερείς καταστάσεις ή εφαρμογής της αποφάσεως, όταν υποβάλλει στο Δικαστήριο νέο νομικό ερώτημα ή ακόμη όταν του υποβάλλει νέα στοιχεία εκτιμήσεως ικανά να οδηγήσουν το Δικαστήριο να απαντήσει διαφορετικά σε ήδη υποβληθέν ερώτημα» (βλ. προαναφερθείσα απόφαση *Pretore di Salò*, σκέψη 12, και διάταξη της 5ης Μαρτίου 1986, 69/85, *Wünsche*, Συλλογή 1986, σ. 947, σκέψη 15). Ο μηχανισμός αυτός χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένως από τα εθνικά δικαστήρια. Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 13ης Ιουλίου 1978, 8/78, *Millac* (Συλλογή τόμος 1978, σ. 533) της 16ης Δεκεμβρίου 1981, 244/80, *Foglia* (Συλλογή 1981, σ. 3045) της 12ης Νοεμβρίου 1992, C-134/91 και C-135/91 *Kerafina* — *Keramische und Finanz-Holding* και *Βιοκτηματική* (Συλλογή 1992, σ. I-5699), και *Denkavit* κ.λπ., προαναφερθείσα.

143. Είναι γνωστό ότι το Δικαστήριο παγίως αποφαινεται¹²⁴ ότι η ερμηνεία την οποία δίδει σε διάταξη του κοινοτικού δικαίου αποσαφηνίζει και διευκρινίζει τη σημασία και το περιεχόμενο αυτού του κανόνα όπως αυτός θα έπρεπε να είχε κατανοηθεί και εφαρμοστεί από τον χρόνο θέσεώς του σε ισχύ, ώστε ο ερμηνευθείς υπό την έννοια αυτή κανόνας να μπορεί και να πρέπει να τυγχάνει εφαρμογής εκ μέρους του δικαστή επί εννόμων σχέσεων οι οποίες *γεννήθηκαν και διαμορφώθηκαν* πριν από την έκδοση της ερμηνευτικής προδικαστικής αποφάσεως. Κατά την άποψή μου, όμως, θα πρέπει οι έννομες αυτές σχέσεις να μην έχουν *αμετακλήτως επιβεβαιωθεί* με δικαστική απόφαση, ιδίως όταν πρόκειται για απόφαση κατά της οποίας δεν δύναται να ασκηθεί ένδικο μέσο. Σε περίπτωση κατά την οποία οι εν λόγω έννομες σχέσεις έχουν αμετακλήτως επιβεβαιωθεί με απόφαση ανωτάτου δικαστηρίου, η αρχή της ασφαλείας δικαίου αποκλείει οποιαδήποτε θεμελίωση ευθύνης του Δημοσίου λόγω αυτής της αποφάσεως¹²⁵.

144. Τέλος, δεν μπορεί κατά τη γνώμη μου να αποκλειστεί εκ των προτέρων η θεμελίωση της ευθύνης του Δημοσίου λόγω προόδηλης παραβάσεως εκ μέρους ανωτάτου δικαστηρίου της υποχρεώσεως προδικαστικής

παραπομπής, π.χ. στις περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει νομολογία του Δικαστηρίου επί του συγκεκριμένου νομικού ζητήματος κατά την ημερομηνία εκδόσεως της αποφάσεώς του.

145. Μέχρι σήμερα το Δικαστήριο ουδέποτε αποφάνθηκε επακριβώς επί του ζητήματος αυτού¹²⁶.

146. Ως γνωστόν, η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής είναι θεμελιώδης. Συμβάλλει σημαντικά στη διασφάλιση της ενιαίας εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου και στην αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων που οι ιδιώτες έλκουν από την κοινοτική έννομη τάξη. Αυτούς τους λόγους είχε υπόψη του το Δικαστήριο όταν καθόρισε στην προαναφερθείσα απόφαση *Cilfit* κ.λπ.¹²⁷ το περιεχόμενο της υποχρεώσεως παραπομπής που προβλέπει η Συνθήκη.

147. Εξάλλου, η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής τείνει να περιληφθεί στη λογική του «δικαιώματος για δικαστή». Πράγματι, σύμφωνα με πάγια νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, «καίτοι το δικαίωμα υποβολής προδικαστικού ερωτήματος στο Δικαστήριο δεν είναι απόλυτο [...], εντούτοις δεν αποκλείεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, η άρνηση ενός εθνικού δικαστηρίου να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα, όταν αυτό αποφαινεται

124 — Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 27ης Μαρτίου 1980, 61/79, *Denkavit italiana* (Συλλογή τόμος 1980/1, σ. 605, σκέψη 16) της 11ης Αυγούστου 1995, C-367/93 έως C-377/93, *Rodiers* κ.λπ. (Συλλογή 1995, σ. I-2229, σκέψη 42) της 13ης Φεβρουαρίου 1996, C-197/94 και C-252/94, *Bautiaa* και *Société française maritime* (Συλλογή 1996, σ. I-505, σκέψη 47), και της 15ης Σεπτεμβρίου 1998, C-231/96, *Edis* (Συλλογή 1998, σ. I-4951, σκέψη 15).

125 — Εξάλλου, υπέρ της ασφαλείας δικαίου το Δικαστήριο δέχθηκε ορισμένα διαγνωστικά όρια στις συνέπειες των αποφάσεών του περί εξαντλήσεως των ευλόγων ανακλιστατικών προθεσμιών για την άσκηση προσφυγής (βλ. προαναφερθείσα απόφαση *Edis*, σκέψη 20, και την παραταχθείσα εκεί νομολογία). Αξίζει να σημειωθεί ότι στην υπόθεση αυτή ο γενικός εισαγγελέας Ruiz-Jarabo Colomer υπογράμμισε, στο σημείο 24 των προτάσεών του, ότι «οι αποφάσεις του Δικαστηρίου δεν έχουν υπερδιαχρονική ισχύ». Συμπεληρώνοντας ότι, «[α]ντιθέτως, παράγοντας αποτέλεσμα έναντι εννόμων καταστάσεων οι οποίες, κατά το εκτελεστικό δίκαιο, μπορούν να αποτελέσουν ακόμα αντικείμενο διαφορής ή αναθεωρήσεως και οι οποίες, ως εκ τούτου, μπορούν να υποβληθούν στην κρίση ενός δικαιοδοτικού οργάνου»..

126 — Το 1975, στις προτάσεις του περί Ευρωπαϊκής Ενώσεως, το Δικαστήριο έκανε όσα θα ήταν χρήσιμα να προβλεφθεί — στη Συνθήκη — η παροχή μιας εγγυήσεως διασφαλίζουσας τα δικαιώματα των πολιτών σε περίπτωση παραβάσεως του άρθρου 177 της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρου 234 ΕΚ). Εντούτοις, άφησε ανοικτό το ζήτημα αν η εγγύηση αυτή θα πρέπει να συνίσταται σε προαφύγη ενώπιον του Δικαστηρίου εκ μέρους των διαδικών στην κύρια δίκη, σε μια υποχρεωτική διαδικασία διαπιστώσεως παραβάσεως ή σε αγωγή αποζημιώσεως κατά του κράτους το οποίο αφορά το αίτημα του ζημιωθέντος (Bull. CE, suppl. 9/75, σ. 18).

127 — Σκέψεις 13 έως 17.

σε τελευταίο βαθμό, μπορεί να αποτελέσει προσβολή της αρχής της δίκαιης δίκης, όπως η αρχή αυτή απορρέει από το άρθρο 6, παράγραφος [1], της συμβάσεως, ιδίως όταν μια τέτοια άρνηση παρίσταται ως αυθαίρετη»¹²⁸. Εξάλλου, όπως αναφέρθηκε στην προφορική διαδικασία, το συμπλήρωμα αυτό του «δικαιώματος για δικαστή» έχει λάβει μια ιδιαίτερη έκφραση στη Γερμανία¹²⁹.

148. Υπό τους όρους αυτούς, ευλόγως μπορεί να θεωρηθεί ότι η προφανής παράλειψη εκπληρώσεως μιας υποχρεώσεως παραπομπής εκ μέρους ανωτάτου δικαστηρίου μπορεί να θεμελιώσει ευθύνη του Δημοσίου.

149. Εντούτοις, στις περιπτώσεις αυτές, η προσπάθεια θεμελιώσεως ευθύνης του Δημοσίου μπορεί να προσκρούσει σε ορι-

σμένες δυσχέρειες ως προς την απόδειξη της άμεσης αιτιώδους συνάφειας μεταξύ της παραβιάσεως της υποχρεώσεως παραπομπής και της προβαλλομένης ζημίας. Πράγματι, η απόδειξη μιας τέτοιας αιτιώδους συνάφειας προϋποθέτει ότι ο ιδιώτης δύναται να αποδείξει ότι η έλλειψη προδικαστικής παραπομπής είχε οπωσδήποτε ως αποτέλεσμα την πρόκληση ζημίας πραγματικής, βεβαίας και όχι υποθετικής, η οποία δεν θα είχε επέλθει αν το ανώτατο δικαστήριο είχε αποφασίσει την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος.

150. Η απόδειξη αυτή είναι ασφαλώς ευκολότερη προκειμένου περί καθαρών ηθικής βλάβης, συνιστάμενης π.χ. στον περιορισμό των πιθανοτήτων ευδοκίμησης της αγωγής του¹³⁰.

151. Προφανώς αυτό δεν συμβαίνει όταν πρόκειται για υλική ζημία. Πράγματι, η απόδειξη της αιτιώδους συνάφειας μεταξύ μιας τέτοιας ζημίας και της παραβιάσεως της υποχρεώσεως προδικαστικής παραπομπής προϋποθέτει ότι ο ιδιώτης που ισχυρίζεται ότι ζημιώθηκε μπορεί να αποδείξει ότι η απόφαση του ανωτάτου δικαστηρίου θα ήταν σύμφωνη με τα αιτήματά του αν το δικαστήριο αυτό είχε πράγματι υποβάλει προδικαστικό ερώτημα. Εκτός από την περίπτωση που το Δικαστήριο εκδώσει απόφαση περί του αμφισβητούμενου νομικού ζητήματος λίγο μετά την έκδοση της απόφασής του ανωτάτου δικαστηρίου, η από-

128 — Βλ., ιδίως, αποφάσεις της 23ης Μαρτίου 1999 περί του παραδεκτού της προσφυγής του André Desmots κατά Γαλλίας (αριθ. 41358/98, σκέψη 2) της 25ης Ιανουαρίου 2000, Peter Moosbrugger κατά Αυστρίας (αριθ. 44861/98, σκέψη 2), και επί της ουσίας απόφαση της 22ας Ιουνίου 2000, Coëme και λοιποί κατά Βελγίου (αριθ. 32492/96, 32547/96, 33209/96 και 33210/96, § 114), καθώς και τις αποφάσεις της 4ης Οκτωβρίου 2001 περί του παραδεκτού της προσφυγής του Nicolas Calena Santiago κατά Ισπανίας (αριθ. 60350/00), και της 13ης Ιουνίου 2002, περί του παραδεκτού της προσφυγής του Lambert Bakker κατά Αυστρίας (αριθ. 43454/98, σκέψη 2). Σε όλες αυτές τις υποθέσεις το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων έκρινε ότι η μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος δεν ήταν αυθαίρετη.

129 — Το γερμανικό συνταγματικό δικαστήριο έχει κρίνει ότι το Δικαστήριο αποτελεί «νόμιμο δικαστή» κατά την έννοια του άρθρου 101 του γερμανικού Συντάγματος. Συνεπώς, στην περίπτωση που ανώτατο δικαστήριο δεν υποβάλει προδικαστικό ερώτημα, κατά παράβαση του άρθρου 234, παράγραφος 3, ΕΚ, το συνταγματικό δικαστήριο έχει αρμοδιότητα αναθέσεως μιας τέτοιας απόφασής για παράβαση του Συντάγματος. Βλ., π.χ. διάταξη της 9ης Ιανουαρίου 2001 του Bundesverfassungsgericht αναφορικά με απόφαση του Bunderverwaltungsgericht περί ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών στο πλαίσιο του ιατρικού επαγγέλματος (BvR 1036/99).

130 — Βλ., σχετικώς, νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στο πλαίσιο της εξέτασης ατομικών προσφυγών στηριζομένων στην παράβαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ (μεταξύ άλλων προαναφερθείσα απόφαση Coëme και λοιποί κατά Βελγίου, § 155 έως 158). Κατά το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, δεν μπορεί να πιθανολογηθεί η έκβαση μιας διαδικασίας σύμφωνης προς το άρθρο 6 της εν λόγω συμβάσεως, και επομένως να γίνει δεκτό αίτημα προς αποκατάσταση υλικής ζημίας. Αντίθετως, το εν λόγω δικαστήριο δέχεται, ενόψει του μεγέθους της ηθικής βλάβης, ότι η απλή διαπίστωση της παραβιάσεως των προαναφερθεισών διατάξεων δεν αρκεί και δικαιολογεί απλώς τη χορήγηση ορισμένου ποσού έναντι αποζημιώσεως.

φαση δε αυτή του Δικαστηρίου είναι ενισχυτική των αιτημάτων του συγκεκριμένου ιδιώτη, δύσκολα γίνεται αντιληπτός ο τρόπος με τον οποίο θα μπορούσε να αποδειχθεί η ύπαρξη μιας τέτοιας αιτιώδους συνάφειας.

152. Θεωρώ ότι θα ήταν υπερβολικό να υποχρεωθεί ο εθνικός δικαστής, ο οποίος επιλαμβάνεται αγωγής αποζημιώσεως σκοπούσας στην αποκατάσταση υλικής ζημίας, να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο προκειμένου να γνωρίσει την απάντηση που θα έδινε το Δικαστήριο αν πράγματι του είχε υποβληθεί ένα τέτοιο ερώτημα.

153. Από τις ανωτέρω σκέψεις και τα παρατεθέντα παραδείγματα προκύπτει ότι, προκειμένου να κριθεί αν ανώτατο δικαστήριο υπέπεσε σε κατάφωρη παραβίαση δυνάμενη να θεμελιώσει την ευθύνη του Δημοσίου, επιβάλλεται να εξεταστεί αν το δικαστήριο αυτό υπέπεσε σε συγγνωστή ή ασύγγνωστη νομική πλάνη.

154. Κατά την άποψή μου, στο πλαίσιο αυτής της εξετάσεως, δεν είναι ούτε αναγκαίο ούτε επιβεβλημένο να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή σε στοιχεία όπως η στάση των κοινοτικών οργάνων ή αν η παραβίαση του κοινοτικού δικαίου ήταν ή μη αποτέλεσμα προθέσεως.

τροπή), αντιθέτως προς όσα ισχύουν αναφορικά με την ευθύνη του Δημοσίου λόγω πράξεως της νομοθετικής ή της εκτελεστικής εξουσίας, δεν μπορεί να γίνει εύκολα δεκτό ότι το στοιχείο αυτό είναι λυσιτελές προκειμένου να εκτιμηθεί αν θεμελιούται ευθύνη του Δημοσίου λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου. Πράγματι, τα ανώτατα δικαστήρια δεν έχουν την καλύτερη πληροφόρηση ως προς τη στάση των κοινοτικών οργάνων, όπως π.χ. για το αν η Επιτροπή κίνησε διαδικασία διαπιστώσεως παραβάσεως θέτουσα υπό αμφισβήτηση τη συμφωνία των διατάξεων της εσωτερικής νομοθεσίας με το κοινοτικό δίκαιο.

156. Όσον αφορά τον εκ προθέσεως ή μη χαρακτήρα της παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου, δεν μπορεί παρά να αναγνωριστεί η δυσχέρεια αποδείξεως της υπάρξεως ενός υποκειμενικού στοιχείου, ιδίως στην περίπτωση, που είναι και η πιθανότερη, η επίμαχη δικαστική απόφαση να εκδόθηκε από συλλογικό σώμα. Θα ήταν κατά τη γνώμη μου λεπτό να ζητηθεί από έναν εθνικό δικαστή να εξετάσει αν ένας από τους συναδέλφους του είχε την πρόθεση να παραβιάσει κανόνα δικαίου.

3. Ο άμεσος αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της παραβιάσεως της υποχρεώσεως που υπέχει το κράτος και της ζημίας που υπέστησαν οι ιδιώτες

155. Όσον αφορά τη στάση των κοινοτικών οργάνων (τουλάχιστον τη στάση της Επι-

157. Η πτυχή αυτή έχει ήδη εξεταστεί στο πλαίσιο εξέτασεως της υποχρεώσεως προδι-

καστικής παραπομπής. Αρκεί να υφίσταται άμεση αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της συγκεκριμένης παραβιάσεως και μιας πραγματικής και βεβαίας ζημίας, είτε υλικής είτε ηθικής.

158. Συνεπώς, πρέπει στο αιτούν δικαστήριο να δοθεί η απάντηση ότι σε περίπτωση παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου από κράτος μέλος λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου, οι ζημωθέντες ιδιώτες δικαιούνται αποζημιώσεως, εφόσον ο παραβιασθείς κανόνας του κοινοτικού δικαίου σκοπεί στην απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες, η παραβίαση είναι κατάφωρη και υφίσταται άμεσος αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της παραβιάσεως αυτής και της ζημίας που υπέστησαν οι ιδιώτες. Υπό την επιφύλαξη αυτή, εναπόκειται στο κράτος μέλος να αποκαταστήσει την καταλογιστέα σ' αυτό ζημία που προκάλεσε η παραβίαση του κοινοτικού δικαίου, στο πλαίσιο της εθνικής νομοθεσίας περί αποζημιώσεως, με την επισήμανση ότι οι προϋποθέσεις που προβλέπει η εθνική νομοθεσία δεν μπορεί να είναι λιγότερο ευνοϊκές από εκείνες που αφορούν παρόμοιες αγωγές εσωτερικής φύσεως, ούτε να είναι τέτοιες που να καθιστούν στην πράξη αδύνατη ή εξαιρετικώς δυσχερή την αποζημίωση.

VII — Επί του καθορισμού του δικαστηρίου που είναι αρμόδιο για την εκτίμηση του βασίμου της αγωγής αποζημιώσεως

159. Το ζήτημα αυτό αφορά τόσο τον καθορισμό του αρμόδιου εθνικού δικαστηρίου όσο και τη σχέση μεταξύ εθνικού δικα-

στηρίου και Δικαστηρίου όσον αφορά την εκτίμηση του βασίμου μιας αγωγής αποζημιώσεως ασκηθείσας κατά του Δημοσίου και θεμελιούμενης στην ευθύνη του λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου.

A — Επί του καθορισμού του αρμοδίου εθνικού δικαστηρίου

160. Με το δεύτερο ερώτημά του το αιτούν δικαστήριο ερωτά, ουσιαστικώς, αν τα κράτη μέλη είναι ελεύθερα να καθορίζουν το εθνικό δικαστήριο που είναι αρμόδιο να επιλαμβάνεται αγωγής αποζημιώσεως κατά του Δημοσίου, θεμελιούμενης στην ευθύνη του Δημοσίου λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου.

161. Υπενθυμίζεται ότι, δυνάμει πάγιας νομολογίας, «στην έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους εναπόκειται να προσδιορίσει το δικαστήριο που είναι αρμόδιο να αποφαινεται επί διαφορών στο πλαίσιο των οποίων διακυβεύονται ατομικά δικαιώματα απορρέοντα από την κοινοτική έννομη τάξη, υπό την προϋπόθεση, πάντως, ότι τα κράτη μέλη έχουν σε κάθε περίπτωση την ευθύνη της διασφάλισης της αποτελεσματικής προστασίας των δικαιωμάτων αυτών»¹³¹. Το Δικαστήριο κατέληξε ότι, «[μ]ε την επιφύ-

¹³¹ — Η αρχή αυτή διατυπώθηκε με την απόφαση της 9ης Ιουλίου 1985, 179/84, Bozzetti (Σύλλογος 1985, σ. I-2301, σκέψη 17), στην οποία γίνεται σχετικώς αναφορά στην προαναφερθείσα απόφαση Salgoil (ειδικότερα σ. 675). Επιβεβαιώθηκε, ιδίως, στις αποφάσεις της 18ης Ιανουαρίου 1996, C-446/93, SEIM (Σύλλογος 1996, σ. I-73, σκέψη 32), και Dorsch Consult, προαναφερθείσα, στην οποία αναφέρθηκε το αιτούν δικαστήριο.

λαξη αυτή, το Δικαστήριο δεν έχει αρμοδιότητα να επεμβαίνει για να επιλύει ζητήματα αρμοδιότητας που μπορούν να ανακύψουν στην οργάνωση των εθνικών δικαστηρίων»¹³².

162. Ως απάντηση στο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου επί του ζητήματος αυτού επιβάλλεται η διευκρίνιση ότι η αρχή αυτή της θεσμικής αυτονομίας, υπό την επιφύλαξη της διασφάλισης αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, εφαρμόζεται επίσης και επί ενδεχομένων αγωγών αποζημιώσεως εγερθεισών από τους ιδιώτες κατά των κρατών μελών και θεμελιωμένων επί της ευθύνης τους λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου.

B — Επί της σχέσεως Δικαστηρίου και εθνικών δικαστηρίων ως προς την εκτίμηση του βασίμου της αγωγής αποζημιώσεως

163. Με το πέμπτο ερώτημά του, το αιτούν δικαστήριο ερωτά, ουσιαστικώς, αν, στην προκειμένη περίπτωση, μπορεί να εξετάσει το βάσιμο της αγωγής αποζημιώσεως ή αν αρμόδιο προς τούτο είναι το Δικαστήριο.

164. Επιβάλλεται να τονιστεί ότι στην προαναφερθείσα απόφαση *Brasserie du pêcheur και Factortame* το Δικαστήριο έκρινε ότι «δεν μπορεί να υποκαταστήσει με τη δική του κρίση την κρίση των εθνικών δικαστηρίων, που είναι μόνα αρμόδια να πιστοποιούν τα πραγματικά περιστατικά των υποθέσεων της κύριας δίκης και να χαρακτηρίζουν τις επί-

δικες παραβάσεις του κοινοτικού δικαίου»¹³³. Εντούτοις, το Δικαστήριο έκρινε σκόπιμο «να υπενθυμίσει ορισμένα στοιχεία τα οποία θα μπορούσαν να λάβουν υπόψη τα εθνικά δικαστήρια»¹³⁴. Η νομολογία αυτή επιβεβαιώθηκε επανειλημμένως¹³⁵. Εφαρμόζεται απολύτως στην περίπτωση αγωγής με την οποία τίθεται ζήτημα ευθύνης του Δημοσίου για παραβίαση του κοινοτικού δικαίου εκ μέρους ανωτάτου δικαστηρίου. Συνεπώς, περιορίζομαι στη διατύπωση ορισμένων παρατηρήσεων επί της παρούσας υποθέσεως.

VIII — Επί της παρούσας υποθέσεως

165. Με το τρίτο και το τέταρτο προδικαστικό ερώτημα το αιτούν δικαστήριο ερωτά, ουσιαστικώς, αν, εν προκειμένω, συντρέχουν οι ουσιαστικές προϋποθέσεις θεμελιώσεως ευθύνης του Δημοσίου.

166. Προκαταρκτικώς υπενθυμίζεται ότι ο προβαλλόμενος ως παραβιασθείς κανόνας δικαίου, δηλαδή το άρθρο 48 της Συνθήκης, αναπτύσσει άμεσο αποτέλεσμα και ότι, κατά συνέπεια, σκοπεύει στην παροχή δικαιωμάτων στους ιδιώτες¹³⁶. Στην παράγραφο 1 αυτού του άρθρου διατυπώνεται η αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων. Η

133 — Σκέψη 58.

134 — Ο.π.

135 — Βλ., μεταξύ άλλων, προαναφερθείσες αποφάσεις *Konle* (σκέψη 59), *Haim* (σκέψη 44) και *Stockholm Lindöpark* (σκέψη 38).

136 — Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 4ης Δεκεμβρίου 1974, 41/74, *Van Duyn* (Συλλογή τόμος 1974, σ. 537, σκέψεις 5 έως 8), και της 15ης Δεκεμβρίου 1995, C-415/93, *Bosman* (Συλλογή 1995, σ. I-4921, σκέψη 129).

132 — Ο.π.

ελευθερία αυτή συνεπάγεται, σύμφωνα με την παράγραφο 2 αυτής της διατάξεως, την κατάργηση κάθε διακρίσεως λόγω ιθαγενείας μεταξύ των εργαζομένων, όσον αφορά την απασχόληση, την αμοιβή και τους άλλους όρους εργασίας. Οι κανόνες αυτοί της Συνθήκης τέθηκαν σε εφαρμογή και συγκεκριμενοποιήθηκαν με τον κανονισμό 1612/68.

167. Εξάλλου, επιβάλλεται η διευκρίνιση ότι, κατά το Δικαστήριο, η αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων την οποία θέτει το άρθρο 39, παράγραφος 2, ΕΚ και την οποία συγκεκριμενοποίησαν οι διατάξεις του κανονισμού 1612/68, εφαρμόζεται σε «όλους τους κοινοτικούς υπηκόους, ανεξαρτήτως του τόπου κατοικίας τους και της ιθαγενείας τους, οι οποίοι έκαναν χρήση του δικαιώματος της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων και οι οποίοι άσκησαν επαγγελματική δραστηριότητα σε άλλο κράτος μέλος»¹³⁷. Κατά συνέπεια, όπως αποφάνθηκε το Δικαστήριο, το γεγονός ότι ο ιδιώτης ο οποίος επικαλείται την αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων είναι υπήκοος του οικείου κράτους μέλους και όχι υπήκοος άλλου κράτους μέλους δεν επηρεάζει την εφαρμογή αυτής της αρχής¹³⁸. Επομένως, δυνάμει αυτής της νομολογίας, ο G. Köbler δικαιούται να επικαλεστεί την αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων μεταξύ εργαζομένων, που θέτει το άρθρο 39, παράγραφος 2, ΕΚ.

168. Εξάλλου, δυνάμει πάγιας νομολογίας, η αρχή αυτή δεν απαγορεύει μόνον τις προφανείς δυσμενείς διακρίσεις τις στηριζόμενες

στην ιθαγένεια, αλλά και κάθε μορφή συγκεκριμένης δυσμενούς διακρίσεως, η οποία, διά της εφαρμογής διαφορετικών κριτηρίων διακρίσεως, καταλήγει στην πράξη στο ίδιο αποτέλεσμα¹³⁹. Στην προαναφερθείσα απόφαση O'Flynn, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι «πρέπει να θεωρείται ότι συνεπάγονται εμμέσως δυσμενείς διακρίσεις οι προϋποθέσεις του εθνικού δικαίου οι οποίες, μολονότι εφαρμόζονται χωρίς διάκριση λόγω ιθαγενείας, θίγουν κυρίως ή στη μεγάλη πλειονότητά τους τους δικαιουμένους εργαζομένους, καθώς και οι αδιακρίτως εφαρμζόμενες προϋποθέσεις των οποίων η πλήρωση είναι ευκολότερη για τους ημεδαπούς εργαζομένους απ' ό,τι για τους διακινουμένους εργαζομένους, ή οι οποίες ενέχουν τον κίνδυνο να λειτουργήσουν σε βάρος ειδικά των διακινουμένων εργαζομένων»¹⁴⁰.

169. Ενόψει αυτών των νομολογιακών δεδομένων, είναι προφανές ότι τα κριτήρια αυτά συντρέχουν ως προς την προϋπόθεση για τη χορήγηση ειδικού επιδόματος αρχαιότητας, κατά την οποία απαιτείται η συμπλήρωση δεκαπέντε ετών αρχαιότητας καθηγεσίας σε πανεπιστήμια — αποκλειστικάς — αυστριακά. Πράγματι, η προϋπόθεση αυτή μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες ειδικώς για τους διακινουμένους εργαζομένους, δηλαδή για τους εργαζομένους οι οποίοι άσκησαν το δικαίωμά τους για ελεύθερη κυκλοφορία. Αυτό συμβαίνει με εκείνους, οι οποίοι, όπως ο G. Köbler, εγκατέλειψαν το κράτος μέλος καταγωγής τους προκειμένου να εργαστούν σε άλλο κράτος μέλος και οι οποίοι, στη συνέχεια, επιστρέφουν προς συνέχιση της σταδιοδρομίας τους.

137 — Βλ. απόφαση της 22ας Νοεμβρίου 1995, C-443/93, Βουγιούκας (Συλλογή 1995, σ. I-4033, σκέψεις 38 έως 42). Βλ., επίσης, απόφαση της 23ης Φεβρουαρίου 1994, C-419/92, Scholz (Συλλογή 1994, σ. I-505, σκέψη 9).

138 — Προαναφερθείσα απόφαση Scholz (σκέψη 8).

139 — Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 12ης Φεβρουαρίου 1974, 152/73, Sojgia (Συλλογή τόμος 1974, σ. 87, σκέψη 11) της 21ης Νοεμβρίου 1991, C-27/91, Le Manoir (Συλλογή 1991, σ. I-5531, σκέψη 10) της 10ης Μαΐου 1993, C-111/91, Επιτροπή κατά Λουξεμβούργου (Συλλογή 1993, σ. I-817, σκέψη 9) Scholz, προαναφερθείσα (σκέψη 7), και της 23ης Μαΐου 1996, C-237/94, O'Flynn (Συλλογή 1996, σ. I-2613, σκέψη 17).

140 — Σκέψη 18.

170. Κατά την άποψή μου, δύσκολα μπορεί να γίνει δεκτό ότι το Verwaltungsgerichtshof υπέπεσε σε συγγνωστή πλάνη κρίνοντας ότι μια τέτοια προϋπόθεση, η οποία εισάγει έμμεσες δυσμενείς διακρίσεις, μπορεί εύλογως να δικαιολογηθεί ως αποσκοπούσα στην ανταμοιβή των πιστών στους εργοδότες τους εργαζομένων.

171. Πράγματι, ακόμα και αν θεωρηθεί ότι αυτή η προβαλλόμενη δικαιολογία μπορεί να γίνει δεκτή στην προκειμένη περίπτωση, επειδή τα αυστριακά πανεπιστήμια υπάγονται σε έναν μόνον εργοδότη, αντιθέτως προς την προαναφερθείσα περίπτωση Schöning-Kougebetopoulos, εντούτοις το ανώτατο δικαστήριο θα έπρεπε να εξετάσει αν η συγκεκριμένη προϋπόθεση αρχαιότητας είναι ανάλογη προς ένα τέτοιο σκοπό. Υπενθυμίζω ότι επανειλημμένως το Δικαστήριο έχει υπογραμμίσει αυτόν τον γενικής εφαρμογής όρο της αναλογικότητας¹⁴¹. Τον ίδιο όρο υπογράμμισε και στη σκέψη 21 της προαναφερθείσας αποφάσεως Schöning-Kougebetopoulos, την οποία διαβίβασε στο ανώτατο δικαστήριο κατόπιν της διατάξεως παραπομπής, μολοντί στην απόφαση εκείνη το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν ευσταθούσε η δικαιολογία που προβλήθηκε σχετικά με την ανταμοιβή εκ μέρους ενός συγκεκριμένου εργοδότη των πιστών εργαζομένων. Στην υπόθεση εκείνη, επομένως, δεν υπήρχε λόγος, προς επίλυση της διαφοράς, να εξεταστεί η σχέση αναλογικότητας μεταξύ της προϋποθέσεως αρχαιότητας και μιας τέτοιας δικαιολογίας¹⁴².

172. Στην προκειμένη περίπτωση είναι λυπηρό ότι το Verwaltungsgerichtshof δεν εξέτασε την τήρηση της αρχής της αναλογικότητας. Πράγματι, δυσχερώς μπορεί να θεωρηθεί ότι η συγκεκριμένη προϋπόθεση αρχαιότητας είναι ανάλογη προς μια τέτοια ενδεχομένως δικαιολογία. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η προϋπόθεση αυτή βαίνει πέραν εκείνου που είναι αναγκαίο για την επίτευξη του προβαλλόμενου σκοπού¹⁴³.

173. Εξάλλου, το ανώτατο αυτό δικαστήριο όφειλε να εμμένει στο προδικαστικό του ερώτημα, ή ακόμα να το συμπληρώσει προκειμένου να ζητήσει διευκρινίσεις ως προς ορισμένα σημεία της προαναφερθείσας αποφάσεως Schöning-Kougebetopoulos. Πράγματι, λαμβανομένης υπόψη της προαναφερθείσας νομολογίας Cilfit κ.λπ., δυσχερώς μόνον θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι το εθνικό δικαστήριο είχε πράγματι διαμορφώσει την πεποίθησή, αφενός, ότι η — υποτιθέμενη ορθή — εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου ήταν τόσο προφανής ώστε δεν επέτρεπε κανένα περιθώριο εύλογης αμφιβολίας ως προς την επίλυση του επίμαχου νομικού ζητήματος και, αφετέρου, ότι τη σαφή αυτή έννοια της συγκεκριμένης διατάξεως συμμερίζονταν τόσο τα δικαστήρια άλλων κρατών μελών όσο και το Δικαστήριο¹⁴⁴.

143 — Εξάλλου, υπ' αυτή την έννοια αποφάνθηκε μεταγενεστέρως το Δικαστήριο αναφορικά με λιγότερο περιοριστική της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων διάταξη της αυστριακής νομοθεσίας. Κατά τη διάταξη αυτή, οι προγενέστερες περιόδους δραστηριότητας που συμπληρώθηκαν σε άλλα κράτη μέλη λαμβάνονται υπόψη για τον προσδιορισμό των αμοιβών του διδακτικού προσωπικού, αλλά υπό προϋποθέσεις αυστηρότερες από εκείνες που ισχύουν για τις συμπληρωθείσες στην Αυστρία περιόδους. Αφού απέρριψε τη δικαιολογία περί ανταμοιβής των πιστών εργαζομένων, λαμβάνοντας υπόψη τον μεγάλο αριθμό εργοδοτών, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι, εν πάση περιπτώσει, ο εισαγών δυσμενείς διακρίσεις επίμαχος περιορισμός δεν ήταν ανάλογος προς την προβαλλόμενη πρόθεση ανταμοιβής (Βλ. απόφαση της 30ης Νοεμβρίου 2000, C-195/98, Österreichischer Gewerkschaftsbund (Συλλογή 2000, σ. I-10497, σκέψη 50)).

144 — Βλ. προαναφερθείσα απόφαση Cilfit κ.λπ. (σκέψη 16).

141 — Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 2ας Αυγούστου 1993, C-259/91, C-331/91 και C-332/91 Allué κ.λπ. (Συλλογή 1993, σ. I-4309, σκέψη 15), O'Flynn, προαναφερθείσα (σκέψη 19), καθώς και απόφαση της 12ης Μαΐου 1998 — εκδόθεισα λίγους μήνες μετά την έκδοση της αποφάσεως του Verwaltungsgerichtshof — C-187/96, Επιτροπή κατά Ελλάδας (Συλλογή 1998, σ. I-1095, σκέψη 19).

142 — Βλ. προαναφερθείσα απόφαση Schöning-Kougebetopoulos (σκέψεις 26 και 27).

174. Συνεπώς, στα ερωτήματα που υπέβαλε το αιτούν δικαστήριο πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 39 ΕΚ έχει την έννοια ότι σκοπεύει στην παροχή δικαιωμάτων στους ιδιώτες. Σε περιπτώσεις όπως αυτές της διαφοράς στην κύρια δίκη, μπορεί να θεωρηθεί

ότι η πλάνη του Verwaltungsgerichtshof ως προς την έννοια και το περιεχόμενο του συγκεκριμένου άρθρου της Συνθήκης είναι ασύγγνωστη και, συνεπώς, δυνάμενη να θεμελιώσει την ευθύνη του Δημοσίου.

IX — Πρόταση

175. Κατόπιν των ανωτέρω σκέψεων προτείνω στο Δικαστήριο να δώσει στα προδικαστικά ερωτήματα που υπέβαλε το Landesgericht für Zivilrechtssachen Wien τις ακόλουθες απαντήσεις:

- «1) Η αρχή κατά την οποία τα κράτη μέλη υποχρεούνται να αποκαθιστούν τις ζημιές που υφίστανται οι ιδιώτες λόγω παραβιάσεων του κοινοτικού δικαίου καταλογιστέων στα κράτη ισχύει και στην περίπτωση που η προσαπτόμενη παραβίαση αποδίδεται σε ανώτατο δικαστήριο.
- 2) Σε περίπτωση παραβίασης του κοινοτικού δικαίου από κράτος μέλος λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου, οι ζημιωθέντες ιδιώτες δικαιούνται αποζημιώσεως, εφόσον ο παραβιασθείς κανόνας του κοινοτικού δικαίου σκοπεύει στην απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες, η παραβίαση είναι κατάφωρη και υφίσταται άμεσος αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της παραβιάσεως αυτής και της ζημίας που υπέστησαν οι ιδιώτες. Υπό την επιφύλαξη αυτή, εναπόκειται στο κράτος μέλος να αποκαταστήσει την καταλογιστέα σ' αυτό ζημία που προκάλεσε

η παραβίαση του κοινοτικού δικαίου, στο πλαίσιο της εθνικής νομοθεσίας περί αποζημιώσεως, με την επισήμανση ότι οι προϋποθέσεις που προβλέπει η εθνική νομοθεσία δεν μπορεί να είναι λιγότερο ευνοϊκές από εκείνες που αφορούν παρόμοιες αγωγές εσωτερικής φύσεως, ούτε να είναι τέτοιες που να καθιστούν στην πράξη αδύνατη ή εξαιρετικώς δυσχερή την αποζημίωση.

- 3) Η αρχή κατά την οποία απόκειται στην έννομη τάξη των κρατών μελών ο καθορισμός των δικαστηρίων που είναι αρμόδια να επιλαμβάνονται διαφορών σχετικών με ατομικά δικαιώματα απορρέοντα από την κοινοτική έννομη τάξη, υπό την επιφύλαξη της διασφάλισης αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, εφαρμόζεται επίσης και επί ενδεχομένων αγωγών αποζημιώσεως εγερθεισών από τους ιδιώτες κατά των κρατών μελών και θεμελιωμένων επί της ευθύνης τους λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου.
- 4) Τα εθνικά δικαστήρια είναι μόνα αρμόδια να κρίνουν αν συντρέχουν οι ουσιαστικές προϋποθέσεις θεμελιώσεως ευθύνης του Δημοσίου λόγω αποφάσεως ανωτάτου δικαστηρίου και, ειδικότερα, να εκτιμούν τον συγγνωστό ή ασύγγνωστο χαρακτήρα της νομικής πλάνης που αποτέλεσε την αιτία της συγκεκριμένης παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου. Μπορούν να λαμβάνουν υπόψη τις παρατηρήσεις που έχει διατυπώσει σχετικά το Δικαστήριο.
- 5) Το άρθρο 39 ΕΚ έχει την έννοια ότι σκοπεί στην παροχή δικαιωμάτων στους ιδιώτες. Σε περιπτώσεις όπως αυτές της διαφοράς στην κύρια δίκη, μπορεί να θεωρηθεί ότι η πλάνη του συγκεκριμένου ανωτάτου δικαστηρίου ως προς την έννοια και το περιεχόμενο του συγκεκριμένου άρθρου της Συνθήκης είναι ασύγγνωστη και, συνεπώς, δυνάμενη να θεμελιώσει την ευθύνη του Δημοσίου».